

חלק ג

הרב ברויאר, כתר ארם צובה ונוסח התימנים

פרק 11

הקודקסים ונוסח המקרא על פי המסורה

בחלק זה של הספר נתחקה אחר עקבותיו של נוסח המסורה המדויק, וכן ניגע בנושאים נוספים הקשורים לכך. נעסוק בין השאר בסיפורו של כתר ארם צובה, בעבודה המחקרית המודרנית (בעיקר זו של הרב ברויאר) שניסתה להתחקות אחר הנוסח המדויק של המסורה ולקבעו לדורות ובנוסח התורה של התימנים ובספר התורה של הרמ"א.

נזכיר בקצרה את סיפורו של נוסח המקרא לדורותיו: בתקופת התנאים התקיימו שלושה טיפוסים של נוסח המקרא: נוסח המסורה, נוסח השבעים (שתורגם ליוונית) ונוסח השומרונים. הנוסח שהתקבל בעם ישראל היה נוסח המסורה. נוסח המסורה המדויק התקבע במפעלם של חכמי המסורה במאות ה-6 עד ה-11. חכמי המסורה פעלו במקביל בשלושה מוקדים – בטבריה, בירושלים¹ ובבבל; בכל מוקד הם יצרו מערכת מסורה הכוללת את הנוסח של התנ"ך עם ניקוד וטעמי המקרא,² יחד עם הערות מסורה. הערות המסורה נכתבו בשולי הדפים והן עוסקות, כמעט כולן, בכתיב.

השוני בין שלוש המסורות הוא בעיקר בדרכי הניקוד וההטעמה. המסורה שהתקבלה והתפשטה בתפוצות ישראל היא המסורה הטברנית, ובה מבחינים החוקרים בין שתי שיטות: שיטת בן אשר ושיטת בן נפתלי. ההבדל ביניהן הוא מערכתי, אבל נוגע רק לזוטות

¹ המסורה הארץ־ישראלית התפתחה בירושלים, ואילו זו שהתפתחה בטבריה קרויה 'טברנית'.

² טעמי המקרא הם מעין תווים, המכוונים כיצד 'לשיר' את המילים.

בניקוד ובהטעמה. לענייננו, כשאנו מדברים על נוסח המסורה אחרי המאה ה־11, הכוונה היא לנוסח המופיע בקודקסים של המסורה הטברנית, אם לשיטת בן אשר ואם לשיטת בן נפתלי.³

קודקס, או בשמותיו האחרים כתר או מצחף, הוא כתב יד הכרוך בצורת ספר (ואינו גלול כספר תורה) ובו טקסט מנוקד, מוטעם, מדויק ומוגה של המקרא או של חלק ממנו, וכן מובאות בו הערות מסורה בשוליים. מטרת כתיבת הקודקס היא לקבע, לשמר ולהנציח את נוסח המקרא על פי המסורה, ולשמר נוסח מופתי לסופרים. במאה וחמישים השנים האחרונות התגלו מספר קודקסים עתיקים שבהם השתמר לפחות חלק מהתנ"ך. גילויים אלה נתנו דחיפה לחקר נוסח המקרא והמסורה. כלוח הבא נראה את הקודקסים המדויקים והחשובים ביותר שנשתמרו ונתגלו – כולם לפי המסורה הטברנית⁴.

³ דיון מפורט על המסורה ראו לעיל בפרק 5.

EJ Masorah, p. 1472

לוח 2: הקודקסים החשובים שנתגלו

סימן	שם הקודקס	חלק התנ"ך שבו	דעת חוקרים
א	כתר ארם צובה – Aleppo Codex נכתב בטבריה לפני שנת 910 ונחשב לנוסח המדויק ביותר של התנ"ך	הכיל את כל התנ"ך; שרדו רוב הנ"ך וחלק קטן של התורה	ניקוד וטעמים לפי שיטת אהרן בן אשר
ל	כתב יד לנינגד – נכתב בקהיר בשנת 1009	מכיל את כל התנ"ך	ניקוד וטעמים לפי שיטת אהרן בן אשר, כתיב לא מדויק, ופעמים רבות אינו מתאים אף להערות המסורה המובאת בו עצמו ⁵
ב	כתב יד British Museum	מכיל חלק גדול מהתורה	ניקוד וטעמים לפי שיטת אהרן בן אשר
ק	כתב יד קהיר	מכיל את כל הנביאים	ברוב המקומות לפי שיטת בן נפתלי ⁶
ש	כתב יד ששון 507 (היום: כתב יד ירושלים 24 5702 ⁷)	מכיל את רוב התורה	בשיטת בן אשר או בן נפתלי ⁸
ש ¹	כתב יד ששון 1053	מכיל את רוב התנ"ך	בשיטת בן אשר או בן נפתלי ⁹
למ	כתב יד קהיר – גוטהייל 14 (היום: כתב יד ליהמן)	מכיל את התורה	נכתב על ידי סופר של כתב יד לנינגד, אך עלה עליז בדיקור ובקרבנו לכתר ארם צובה ¹⁰ . המסורה שלו נסמכת בחלקה הגדול על המסורה הבבליית ¹⁰ .

⁵ עופר, "ספרות המסורה"; ברויאר, כתר ארם צובה, עמ' 11.

⁶ ברויאר, כתר ארם צובה, עמ' 4, מעיר: 'אף על פי שנמסר בקולופון בסופו שהוא נכתב בידי משה בן אשר, אביו של אהרן בן אשר.

⁷ ברויאר, כתר ארם צובה, עמ' 4.

⁸ ברויאר, כתר ארם צובה, עמ' 4.

⁹ ראה בנספח שכתב הרב מרדכי ברויאר בסוף התנ"ך שהגיה: ברויאר, "עקרונות הנוסח".

¹⁰ עופר, "הכרעת נוסח המקרא", עמ' 158.

כיום יש בידינו מעט עדי נוסח של המקרא – כתבי יד בצורת מגילות, חלקי מגילות, ספרים וקודקסים – מהמאות ה-9 עד ה-11, ומספר גדול יותר של עדי נוסח מהמאה ה-12 ועד לעידן הדפוס במאה ה-16.¹¹ מהתקופה שלפני המאה ה-6 אין לנו עדינוסח כלל, למעט מגילות ים המלח.

ראוי להבחין בין כתבי יד וספרי תורה שהיו בשימוש הציבור לבין קודקסים וספרי תורה שהוחזקו כמוגהים היטב, אשר שימשו את הסופרים כעדי נוסח מופתיים. הראשונים חשודים בשגיאות ולכן אינם יכולים לשמש כעדי נוסח, גם אם הם עתיקים או מרובים; האחרונים ראויים לשמש כעדי נוסח, משום שהם מוחזקים כמוגהים היטב וכמדויקים. מכיוון שבמשך הדורות הושקע מאמץ אדיר בשמירה על נוסח התורה, כל אחד מההבדלים בין עדי הנוסח המופתיים חשוב בפני עצמו. באופן גס ניתן לתמצת את היקף ההבדלים שבין הקודקסים כך: בטקסט המנוקד של המקרא כולו ישנם עשרות אלפי שינויים בין הקודקסים השונים; בטקסט המנוקד של התורה בלבד ישנם מאות שינויים, ואולי אף אלפים; בכתבי התורה ישנם עשרות שינויים בין הקודקסים, ואפשר שאף מאות.¹²

שאלה מרכזית היא אם במאה ה-11 היה קיים נוסח אחד ויחיד של המקרא, פרי עבודתם של חכמי המסורה בטבריה, שנחשב למדויק ביותר ושממנו העתיקו הסופרים בכל תפוצות ישראל. ובניסוח אחר: האם הקודקסים שנכתבו על פי המסורה הטברנית בסוף תקופת חכמי המסורה יונקים כולם מנוסח אחד ויחיד?¹³

¹¹ כהן, "האידאה", עמ' 54.

¹² ראו להלן בפרק 14 על עבודתו של הרב ברויאר בהיבט זה.

¹³ ראוי לציין שהנוסח הוא יחיד אבל אינו אחיד (uniform) במקטע כולו. לעתים מופיעה אותה מילה פעמיים בפסוק אחד ובכתיב שונה. חכמי המסורה לא שאפו לאחידות בכתיב המילים במקרא, ולכן אנו מחפשים אחר נוסח 'אחד ויחיד', ולא 'אחד ואחיד'.

לגבי שאלה זו לא הגיעו חוקרי נוסח המקרא והמסורה במאה וחמישים השנים האחרונות לתשובה אחת ניצחת; רובם נטו לתשובה שלילית. לעומתם הרב ברויאר, שעל מפעלו נרחיב בהמשך, הגיע למסקנה חד משמעית ומשכנעת כי קיים נוסח אחד ויחיד של המקרא על פי המסורה,¹⁴ והוא אף קבע את הדרך לשחזור נוסח זה ועשה זאת. אולם ראשית נתחיל בסיפורו של הקורקס החשוב והמפורסם ביותר של המסורה, הלא הוא כתר ארם צובה.

¹⁴ הרב ברויאר ביקש להפריך את הגישה הפלורליסטית של כמה מהחוקרים ש"נוסח [המקרא] שהוא על פי ה'מסורה' לא היה ולא נברא, כי ה'מסורה' עצמה – כיצירה אחת ואחידה – לא הייתה קיימת מעולם. אלא יש זרמים שונים, שכל אחד מהם ראוי להיקרא 'מסורה': מסורה מסורה – והנוסח המתאים לה. ולפיכך אין כל סיבה להכריע בין הנוסחות המתחלפות שבכתבי היד, שכן אף אחת מהן איננה על פי ה'מסורה'. אך אפשר, שכל אחת מהן היא על פי מסורה כל שהיא". ראו ברויאר, כתר ארם צובה, עמ' 7.

פרק 12

כתר ארם צובה

תולדות הכתר וחשיבותו

כתר ארם צובה הוא קודקס [= כתר], כתב יד של כל התנ"ך עם ניקוד, טעמי המקרא והערות המסורה, שנמצא עד שנת 1948 בארם צובה – היא העיר חלב שבסוריה. כתר ארם צובה [בקיצור: כא"צ, או 'הכתר'] הוא הקודקס העתיק ביותר הידוע לנו, ונחשב לכתב היד הטוב והמדויק ביותר של התורה, הנביאים והכתובים. הגהתו מיוחסת לאהרן בן אשר, מגדולי חכמי המסורה בטבריה. אמנון שמוש מתאר בספרו את גלגוליו של הכתר:¹

הכתר נכתב בארץ-ישראל בראשית המאה ה-10, נשרד והורד למצרים בסוף המאה ה-11, והובא לקהילת ארם צובה למשמרת בסוף המאה ה-14, אפשר בידי נכד נינו של הרמב"ם. זוהי הדעה המקובלת היום, אף כי קיימים ספקות ומחלוקות כפי שיובהר להלן. חכמי ארם צובה ונגידה שמרו עליו מכל משמר במשך כ-600 שנה. על כך אין עוררין. בפרעות שנעשו בשכונות היהודיות בחלב בדצמבר 1947 בעקבות הכרזת האו"ם על הקמת מדינת ישראל, פרעות שהתמקדו בשריפת בתי הכנסת, נפגע הכתר. הוא ניצל, בחלקו הגדול, בידי אנשי הקהילה, והוסתר במשך כ-10 שנים במקומות שונים. בשנת תשי"ז (1957) מסרו אותו ... לידי מרדכי בן עזרא פחאם שהוציאו כסתר לתורכיה. משם הביאוהו ביום ב' בשבט תשי"ח לירושלים.

¹ שמוש, הכתר, עמ' 32. עוד על סיפורו של כתר ארם צובה וייחודו אפשר לקרוא בספריהם המצוינים של אמנון שמוש ומתי פרידמן. ראה פרידמן, תעלומת הכתר.

הכתר הופקד ביד בן-צבי ואחר כך הועבר לספרייה הלאומית, ומשם למוזיאון ישראל – שבו הוא מוצג בהיכל הספר. צורתו כשל ספר, ועמודיו קלף בגודל 26.5×33 ס"מ.² מספר דפיו ככל הנראה כ-480.³ כאמור, חלקים מן הכתר ניזוקו ואבדו לנו, ועם זאת חשיבותו אינה מוטלת בספק. נביא כאן מדבריו של יצחק פנקובר, מבכירי חוקרי הכתר:

הכתר לא שרד בשלמותו: חסרים היו בו ראשו וסופו – התורה (עד דברים כ"ח 16), והמגילות בחלקן, דניאל ועזרא. כמרכן חסרים היו בו דפים מספרים אחרים.⁴ מאז הגיע הכתר ארצה הוכיחו מחקרים ממחקרים שונים מה רבה חשיבותו של כתב-יד זה. המסורת העתיקה שהרמב"ם סמך על הכתר בספר תורה שכתב לעצמו ואף פסק לפיו במשנה תורה (הלכות ספר תורה ח' ד') הוכחה כנאמנה, גם בעניין צורת שירת האזינו (דברים לב) וגם בעניין חלוקת הפרשיות הפתוחות והסתומות בתורה. יתרה מזו, הוכח שנוסח הכתר הוא המדויק מבין כתבי-היד הטברניים המדויקים של המקרא.⁵ כתב-יד אלה – בני המאה העשירית והאחת עשרה, מארץ ישראל וממצרים, עם מסורה טברנית – משקפים טיפוס אחד: נוסחה כמעט זהה, להוציא מרווח קטן של חילופים ביניהם. ברם כתר ארם צובה, כאמור, הוא המדויק שבהם – דהיינו, הוא המתאים בדיוק המרבי לנוסח המשתקף במסורה הטברנית. כמרכן נחקרה שיטת הניקוד והטעמים שבכתר, והוכח שמבין כתבי-היד הטברניים המדויקים, משקפים הניקוד והטעמים בכתר בנאמנות המירבית את מסורת אהרן בן-אשר, אחרון המסרנים משושלת בן-אשר והחשוב בהם. יש להניח, אפוא, בהתאם לנאמר בכתב-ההקדשה המאוחר שנתוסף לכתר, שאהרן בן-אשר עצמו היה הנקדן והמסרן של כתר ארם צובה.

² צילום של דף מן הכתר ראה באיור 1.

³ שמוש, הכתר, עמ' 10.

⁴ דף אחד בבראשית ושני דפים בדברים נשמרו בצילומים. ראה פנקובר, נוסח

התורה, עמ' 9, הערה 1.

⁵ כתבי היד האלו הם בדרך כלל קודקסים.

בגלל חשיבותו ודיוקו של הכתר ביקשו יהודים (ולעתים אף גויים) מכל התפוצות ומכל הדורות להעתיק את הכתר, ולמטרה זו שלחו סופרים מיומנים לארם צובה. אולם מנהיגי קהילת ארם צובה שמרו על הכתר כבכת עינם, ורק ליחידי סגולה הרשו להוציאו ולהעתיק ממנו. גם לאחר המצאת הצילום לא הרשו פרנסי ארם צובה לצלם את הכתר. כיום אמנם נמצא חלק גדול מהכתר בירושלים, אולם בעבר היה הכתר – העד הנאמן ביותר לנוסח המופתי של המסורה – בלתי נגיש, ולכן העדויות שבידינו לגבי הנוסח שלו בחלקים שאינם לפנינו מעטות ובעייתיות.

העדות הראשונה על הכתר היא מן המאה העשירית. בהערות המסורה הגדולה של כתב יד ששון 1053 (ש¹)⁶ כותב המסרן כך:

ומצאנו אותם [רשימה ארוכה של שמות נשיאים המופיעים בפרק א' בחומש במדבר, המורכבים כולם משתי מילים, כגון השם "אליצור" המורכב מן המילים "אלי" + "צור", שיש לכותבם כמילה אחת] כמעשה המלמד הגדול אהרן בן משה בן אשר כמעשיו במחזור המכונה אלתאג [הכתר].

המסרן כתב שהעתיק את הרשימה של שמות הנשיאים מן ה"מחזור", כלומר הספר, שכתב המלמד הגדול אהרן בן אשר, והנקרא בשם "אלתאג", ובעברית "הכתר". מעדויות מאוחרות יותר (של קאסוטו ושל יצחק זליגמן בער) מתברר כי אכן הייתה בכתר ארם צובה הערת מסורה המכילה רשימה כזו.⁷

עדות לסמכותו של הכתר מתקופה מאוחרת יותר, כבר בהימצאו בחלב, אנו מוצאים בכתבי ר' אליהו בן חיים – ראנ"ת. ראנ"ח חי בתורכיה בשנים 1530-1610 לערך וכתב ספר שאלות ותשובות בשם 'מים עמוקים'. בתשובות לשאלות בדבר נוסח התורה הוא נעזר בדיעותיו על הכתר כדי לקבוע את דרך הכתיבה של כמה פרשיות

⁶ ראה לוח 2 בפרק 11.

⁷ אתר 'כתר ארם צובה' של מכון בן צבי, סעיף 3.4.1.

בתורה: "יש בידי ספר מוגה, הגהתי על פי ספר שהיה ביד איש חכם, אשר הגיהו מספר בן אשר שבחל"פ [חלב]". ובמקום אחר: "וגם אמרו לי אחרים שראו ספר בן אשר שבחל"פ שאין שם פרשה". הכתר שימש אפוא לאורך התקופות כמקור מוסמך בעבור מבררי נוסח המסורה המדויק.⁸

הכתר והרמב"ם

ההתייחסות החשובה ביותר לכתר מצויה בהלכותיו של הרמב"ם:

ולפי שראיתי שיבוש גדול בכל הספרים שראיתי בדברים אלו, וכן בעלי המסורת שכותבין ומחברין להודיע הפתוחות והסתומות נחלקים בדברים אלו במחלוקת הספרים שסומכין עליהם, ראיתי לכתוב הנה כל פרשיות התורה הסתומות והפתוחות וצורת השירות כדי לתקן עליהם כל הספרים ולהגיה מהם, וספר שסמכנו עליו בדברים אלו הוא הספר הידוע במצרים שהוא כולל ארבעה ועשרים ספרים שהיה בירושלים מכמה שנים להגיה ממנו הספרים ועליו היו הכל סומכין לפי שהגיהו בן אשר ודקדק בו שנים הרבה והגיהו פעמים רבות כמו שהעתיקו ועליו סמכתי בספר התורה שכתבתי כהלכתו.⁹

הסתמכותו של הרמב"ם על הכתר בספר התורה שהוא כתב, יחד עם הצבתו האמורה כסמכות המוחלטת בהלכות ספר תורה, הגבירו מאוד את יוקרתו וחשיבותו של הכתר. הכתר זכה אפוא הן לגושפנקא של אחד מגדולי חכמי המסורה – אהרן בן אשר, והן לזו של גדול חכמי ההלכה בימי הביניים – הרמב"ם. אלא שהספר של הרמב"ם היה מצוי במצרים, ואילו הכתר שאנו עוסקים בו שכן בחלב. כיצד אפוא נדע לבטח כי מדובר באותו ספר? בפרק זה נרצה לבסס מעל לכל ספק סביר את הטענה שכתר ארם צובה הנמצא בירושלים היום הוא

⁸ אתר 'כתר ארם צובה' של מכון בן צבי, סעיף 3.4.2; יצחקי, נביאי האמת וצדק, עמ' 12.

⁹ הלכות תפלין ומזוזה וספר תורה, ה, ד.

הספר שציין הרמב"ם. לשם כך נביא מספר עדויות חשובות שמקשרות בין "הספר הידוע במצרים" של הרמב"ם לכתר.¹⁰

נפתח בשתי מסורות עתיקות; לקראת סוף המאה ה-15, מעיד ר' סעדיה העדני (חי בתימן ובצפת) בפירושו למשנה תורה של הרמב"ם שראה את הכתר בעיר חלב וקרא בו:¹¹

הספר שסמך עליו הגאון ז"ל [הרמב"ם] עדיין הוא היום במדינת צובה, והיא חלב [ואז מילים בערבית שתרגומן: וקוראים לו ה"תאג" [הכתר] וכתוב על קלף בכל עלה שלושה דפים, וכתוב בסופו שהגיהו בן אשר ואני ראיתי וקריתי בו.

מעט לאחר מכן, בשנת ער"ה (1515), מעיד אחד מגדולי רבני ירושלים, ר' יהודה אלבוטניני בחיבורו "יסוד משנה תורה", שראה את הכתר בחלב. כמו כן הוא מעיד על הקשר בין משפחתו של הרמב"ם לעיר חלב ולכתר ארם צובה. וכך הוא כותב:

וסמך [הרמב"ם] על ספר הארבעה ועשרים [התנ"ך] שהיה בירושלם, אשר אני יהודה בן רבי משה אלבוטניני ז"ל המחבר ראיתי הספר הנזכר בבית הכנסת של קהל חלב יצ"ו [ישמרהו צורו ויחיהו], הוא ספר כתוב בקלף גדול מוגה ומתוקן ביופי מכתיבה אשורית וראיתי בו הרבה חידושין. ואמרו לי ראשי הקהל יצ"ו שיש קבלה בידם שהוליכו שמה הרב רבי אברהם בן רבינו הרמב"ם ז"ל וכנו הרב רבי דוד בן הרב רבי אברהם זצ"ל שהוא קבור שמה בחלב הנזכר. ומאז הולך הספר הנזכר בידו ונשאר שמה עם פירוש המשניות של הרב מכתובת ידו עם ה' או

¹⁰ עדויות נוספות אפשר למצוא באתר 'כתר ארם צובה' של מכון בן צבי: <http://www.aleppocodex.org>, סעיף 3.4 (עדויות על נוסח הכתר), ובספר נביאי האמת וצדק של הרב יצחקי (עמ' 11 ג), וכן אצל הבלין, "רוב או ייחוס", (הערה 26). להלן נביא את הוכחותיו של פנקובר במאמרו "Maimonides and the Aleppo Codex", ובספרו נוסח התורה בכתר ארם צובה – עדות חדשה.

¹¹ יצחקי, נביאי האמת וצדק, עמ' 16 הערה 44; הבלין, רוב או על פי ייחוס, הערה 25; פנקובר, נוסח התורה, עמ' 86-87, הערה 249 בעמ' 95.

ו' ספרים מספרי היד מכתובת ידו של הרב ז"ל שכל זה ראיתי בעיני בחלב שהם מונחים בתוך היכל אחד מההיכלות של הבית הכנסת הנזכר, ועל אותו הספר סמך הרב ז"ל בכל זה וכן נהגו כמוהו בכל גלילות ישראל ששמענו וראינו בענין הפרשיות פתוחות וסתומות של ס"ת תפלין ומזוזות כמו שביאר הרב ז"ל אותם אחת לאחת כדי שלא יחסר כל כזה החיבור הגדול של הרב ז"ל.

אם כן, כבר מהמאה ה-15 ידועה המסורת של יהודי חלב שכתר ארם צובה הוא "הספר הידוע במצרים" שכתב עליו הרמב"ם.¹² במאות ה-19 וה-20 הטילו חלק מן החוקרים ספק באמיתות מסורת זו, למשל ויליאם ויקס (Wickes) ומשה דוד קאסוטו. מאידך גיסא היו חוקרים שתמכו בה, למשל פול קאהלה (Kahle) ומשה גושךגוטשטיין.¹³ הספקות נבעו מהסתירות, לכאורה, בין הכתוב במשנה תורה לרמב"ם לבין הידוע על טקסט הכתר.

קאסוטו כתב שהספק שלו התבסס על "טעמים טכניים" ולא פירט. מהרשימות שבעיזבוננו הספרותי¹⁴ גילה פרופ' יוסף עופר מהם הטעמים הטכניים האלה:¹⁵ האחד היה הפער בין הכתר לרמב"ם לגבי מספר השורות בשירת האזינו ולגבי השורות שלפני ואחרי השירה, והשני היה הפער בנושא הפרשיות הפתוחות והסתומות.¹⁶ גושךגוטשטיין הצליח לתרץ שהפער הראשון נובע משימוש (גם של קאסוטו) בטקסטים משובשים של משנה תורה, ואולם בין כתבי היד העתיקים של משנה תורה לבין הכתר אין מחלוקת.¹⁷ באופן קרוב לכך, פנקובר ועופר הסבירו שההבדל השני נובע מכך שדברי

¹² עופר, "כתר ארם צובה", עמ' 325.

¹³ שמוש, הכתר, עמ' 12.

¹⁴ ונאריך עליהן להלן בפרק 13.

¹⁵ עופר, "כתר ארם צובה", עמ' 325-330.

¹⁶ ראה הגדרת מונחים בסוף הספר.

¹⁷ ראה: גושךגוטשטיין, כתר ארם צובה והלכות ספר תורה להרמב"ם, בספר יובל לכבוד מורנו הגאון רבי יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק, מוסד הרב קוק, 1984.

הרמב"ם הם דו משמעיים.¹⁸ המסקנה המקובלת כיום על חוקרים ורבנים כאחד היא ש"הספר הידוע במצרים" שעליו סמך הרמב"ם הוא הוא כתר ארם צובה.

במאמר מצוין¹⁹ מסכם מרדכי גלצר את מחקרו על כתר ארם צובה. הוא מוכיח שהמעתיק של הכתר, כלומר הסופר שכתב את נוסח האותיות, הוא שלמה בן בויאעא, ושהנקדן והמסרן, כלומר מי שכתב את הערות המסורה והגיה את הספר (בדק ותיקן וחזר ובדק ותיקן פעמים רבות), הוא אהרן בן אשר. הוא גם משער – באופן משכנע – שהכתר נכתב עבור אהרן בן אשר עצמו, שהיה בעליו. מסקנת גלצר, המנוסחת בזהירות אבל המשכנעת מאד, היא "לא ייפלא אפוא שטופס זה [כתר ארם צובה] הוא הוא שבן אשר 'הגיהו שנים ודקדק בו פעמים רבות' [כפי שכתב הרמב"ם], והוא שהיה לטופס מופת למעתיקי המקרא ש'עליו היו הכל סומכין' [כפי שכתב הרמב"ם]."²⁰

יחסה המורכב של קהילת חלב לכתר

אם כן, ייחוסו וחשיבותו של כתר ארם צובה שרירים ועומדים. ובכל זאת, לסיום הפרק נעיר כאן על היחס המורכב של קהילת חלב אל הכתר. בשנת תשנ"ה שלח הרב יעקב עטייה, יחד עם הרב יצחק זעפראני והרב יהודה עדס, מכתב לרב דוד יצחקי, תלמיד חכם מבני ברק העוסק במסורה וסופרות.²¹ כותבי המכתב הם חשובי הרבנים של יוצאי חלב (ארם צובה) שבסוריה, שישבו אז בבת ים בישראל. במכתב תיאר רב עטייה את התפרעות הערבים בחלב בשנת תש"ח, וכיצד הוא אישית מצא את הכתר מושלך ארצה. הוא מתאר כיצד הקהילה בחלב שמרה על הכתר ואף מעיד:

הנה המפורסמות אינן צריכות ראיה. הנה היה ידוע ומפורסם אצלנו בק"ק [קהילת קודש] חלב שבסוריא עו"ב [עיר ואם

¹⁸ Penkower, "Maimonides", pp. 39-128.

¹⁹ גלצר, "מלאכת הספר".

²⁰ עמ' 250 במאמר.

²¹ יצחקי, נביאי האמת וצדק, עמ' 8.

בישראל עיר של חכמים ושל סופרים כמוזכר בראשונים ז"ל בקבלה דור אחרי דור, שהתנ"ך כת"י המפורסם הנקרא "כתר ארם צובא" ששכן כבוד בקהילתנו במשך מאות שנים, הוא הוא ספר בך אשר בעל המסורת הידוע.

אם כן, קהילת חלב התייחסה במשך הדורות לכתר הנמצא בבית הכנסת שבחלב בקדושה ובכבוד רב, והיא הייתה מודעת היטב לחשיבות הכתר כמופת לנוסח המקרא. ואכן, כמה וכמה סופרים וחכמים נעזרו בו במשך הדורות והגיהו על פיו ספרים אחרים, ונעסוק בכך בפרקים הבאים.

והנה, באופן מפתיע למדי, סופרי חלב בדורות האחרונים לא שינו ממנהגם, והמשיכו לכתוב ספרי תורה על פי הנוסח המקובל ולא על פי הנוסח של הכתר.²² רב יצחקי מסביר בספרו שהסיבה לכך היא שבכתיבת ספר תורה מסורת ההלכה גוברת על מסורת הספרים (ספרי תורה מדויקים, קודקסים וכתבי יד של מסורה), והוא מביא דוגמאות מ־400 השנים האחרונות שבהן רבני ארם צובה (כמו ר' מרדכי כהן, אחד מגורי האר"י שלימד תורה בחלב וחיבר פירוש על התורה בשם 'שפתי כהן') ורבני סוריה (למשל ר' שמואל ויטאל שחיבר את הספר 'באר מים חיים', ראה להלן בפרק 13) לא פסקו לשנות את נוסח ספר התורה על פי הכתר.²³

רב יצחקי הביא גם עדויות מחכמי ארם צובה בדורנו ש"הכתר היה סגור בארון ואנשי הקהילה לא העיזו לפתחו כלל".²⁴ למעשה, בגלל יראת הכבוד לכתר ודאגה לבטחונו, לא אפשרו פרנסי הקהילה לרבנים, לסופרים ולמומחי מסורה לעיין בכתר. (חריג בכך היה משה דוד קאסוטו, שביקר בחלב בשנת 1943, כפי שנראה בפרק הבא, והורשה לעיין בכתר.) על אף כבודו של הכתר בעיני הקהילה – ואולי אף מפאת כבודו – ספרי התורה בחלב לא נכתבו ולא הוגהו על פיו.

²² יצחקי, נביאי האמת וצדק, עמ' 50, סעיף טו.

²³ יצחקי, נביאי האמת וצדק, עמ' 62.

²⁴ יצחקי, נביאי האמת וצדק, עמ' 63.

אפשר רק לדמיין את המצב האירוני – שמתפללי בית הכנסת בחלב קוראים בספרי תורה ברמת דיוק פחותה, בעוד שבארון נעול במרתף בית הכנסת מונח הכתר ובו הנוסח המדויק ביותר הידוע לנו. והרי לנו עוד מקרה מעניין ביותר של מורכבות הנושא ושל המפגש בין מסורת, מסורה והלכה.²⁵

למרכה הצער לא הרשו ראשי הקהילה אף לצלם את הכתר. החלטה אומללה זו הביאה לתוצאות מרחיקות לכת – שהיום איננו יודעים בוודאות את נוסח התורה בכתר, כלומר את הנוסח המדויק של התורה על פי המסורה. החלטה זו היא שהובילה בעקיפין לכל המחקרים ומאמצי השחזור שבהם עוסק חלק מספר זה.

²⁵ והשווה מצב זה עם ההכרעות שהבאנו בפרקים 8-10 במחלוקות שבין נוסח המסורה והנוסח המובא בדרשות.

פרק 13

עדויות לנוסח התורה בכתר ארם צובה

אובדן רוב התורה שבכתר

כפי שראינו בפרק הקודם, על פי רוב לא היה הכתר נגיש לציבור, ואף לא לסופרים ולעוסקים במסורה. הבעיה הותרפה לאחר שבפרעות בחלב בשנת 1948 ניזוק הכתר קשה, וחלק התורה שבו אבד ברובו הגדול. בפרקים הבאים נעסוק בניסיונות לשחזור נוסח התורה שבכתר ארם צובה, וזאת בהסתמך על עדויות מגוונות מתקופות שונות. בפרק זה נסקור בקצרה את העדויות השונות לנוסח הכתר שהתגללו לידי החוקרים.¹

רשימות עטיהקאסוטו

בשנת 1943 הוחלט באוניברסיטה העברית להוציא לאור תנ"ך מדויק על פי המסורה. לשם כך נסע פרופ' משה דוד קאסוטו (1883-1951) לחלב, וקיבל את רשותם של ראשי הקהילה היהודית לעיין בכתר ולרשום רשימות. לאחר חזרתו לארץ הוא אף ביקש מאחד מרבני חלב, הרב יהודה עטיה, לבדוק עבורו מספר עניינים נוספים הקשורים לכתר שלא בדק בעצמו. קאסוטו נפטר לפני שהספיק להביא לדפוס את רשימותיו, שכללו את ההבדלים שבין נוסח התורה בכתר לבין הנוסח המקובל, ודבר קיומן של הרשימות לא היה ידוע.

¹ לעדות חשובה נוספת, של ר' ישי מעמאדיה, ראה להלן בפרק 16.

בשנת תשמ"ז הוציא לאור מכון כרצבי את ספרו של אמנון שמוש 'הכתר – סיפורו של כתר ארם צובה'.² פרופ' יוסף עופר, שהיה עוזר המחקר של אמנון שמוש, בדק את עזבונו הספרותי של פרופ' קאסוטו וגילה את הרשימות שערך – רשימות שנעשו כאמור לפני אבדן חלקים גדולים מהכתר – ואת ההתכתבות עם הרב עטיה. מובן מאליו כי לרשימות אלו ערך עצום: ניתן ללמוד מהן על הכתיב המדויק ועל הפרשיות הפתוחות והסתומות בתורה שבכתר. נכנה עדות זאת רשימות עטיהקאסוטו.

רשימת סתהוןקאסוטו

פרופ' יוסף עופר גילה דבר נוסף: קאסוטו גילה שלושה דפי נייר בעמודיו הראשונים של הכתר והעתיק את תוכנם. באחד מהם כתוב כך:

אלה השינויים אשר מצאנו ראינו בין ספרינו המוגהים על פי חומש התארתאס, ובין הכתר הקדש הזה – הצעיר וזעיר מטלוב ח"ר [=חכם רבין] מנשה סתהון ס"ט (כלומר שהחתום הוא מטלוב, בנו של ר' מנשה סתהון).

ברשימה זו מצויים אחד עשר מקומות בתורה שבהם הכתיב בכתר שונה מהכתיב בחומש התארתאס. נכנה רשימה זו רשימת סתהוןקאסוטו. למרבה המזל חומש התארתאס הגיע אלינו, והוא תיקון הסופרים שהדפיס דוד דה קאסוטו טארטס [=תארתאס] בשנת 1666, ובו מופיע נוסח התורה המדויק על פי ר' מנחם די לונזאנו (בספר 'אור תורה', ראה לעיל בפרק 7), שהוא הנוסח המקובל והסמכותי של התורה עד ימינו.

² ראה: שמוש, הכתר, ובעיקר נספח 12 שהוא מאמרו של יוסף עופר. ראה עופר, "הרמב"ם וכתר ארם צובה". וראה גם פרידמן, תעלומת הכתר.

ר' מנשה סתהון ובנו ר' מטלוב סתהון היו רבנים גדולים בחלב במחצית השנייה של המאה ה-19.³ פרופ' יוסף עופר נעזר במסכנות עבודתו של מורו הרב ברויאר (ראה להלן בפרק הבא), והוכיח שרשימת סתהוןקאסוטו נערכה בדיוקנות, וככל הנראה אחד עשר המקומות ברשימה הם המקומות היחידים שיש מחלוקת בין כתיב התורה המקובל וכתיב הכתר.

רשימת ר' שמואל ויטאל בשו"ת 'באר מים חיים'

חיזוק נוסף ובלתי תלוי לדיוק רשימת סתהוןקאסוטו בא ממסמך מהמאה השבעעשרה. ר' שמואל ויטאל (סוריה ומצרים, 1598-1677), בנו של המקובל הנודע מצפת ר' חיים ויטאל, כתב ספר שאלות ותשובות בשם באר מים חיים. באחת השאלות הוא נשאל כיצד לנהוג כאשר מתגלים הבדלי כתיב בין ספרי תורה שונים. הוא ענה שעקרונית מכריעים על פי רוב הספרים, ובהמשך הוא מביא רשימה של הבדלים בין ספרים שונים. בהבדל הראשון ברשימה הוא כותב:

בפ[רשת] בראשית. מלת 'מנשא' [בראשית ד, יג] יש ספרים חסר 'ואו' ויש ספרים מלא 'ואו' 'מנשוא'. בתא"ג [= כתר] של צובא חסר 'ואו', וגם בספר ישן כתיבת יד חסר 'ואו'. ואמנם רוב הספרים המדויקים וספרי תורות הם מלאים 'ואו' 'מנשוא'.

כלומר שגרסת כתר ארם צובה היא גרסת המיעוט, ובה המילה 'מנשא' חסרה ו'. בשאר ההבדלים ברשימה הוא לא כתב בפירוש שגרסת מיעוט הספרים היא גרסת כתר ארם צובה, אבל כך עולה מכתיבתו, שבכל הרשימה גרסת המיעוט היא גרסת הכתר. רשימת ר' שמואל ויטאל כמעט זהה לרשימת סתהוןקאסוטו, ומהשוואת הרשימות הגיע עופר למסקנה שכתר ארם צובה הוא המקור היחיד של גרסת המיעוט בכל הרשימה של ויטאל.

³ עופר, "כתר ארם צובה", עמ' 309-311.

את מאמרו בנוגע לממצאים החדשים בדבר הנוסח המדויק של הכתר מסיים עופר כך: "זמן השונה של שתי העדויות (סתהוךקאסוטו וויטאל) וההבדלים הקלים ביניהן מוציאים מכלל אפשרות כל קשר של תלות ביניהן. ניתן להסיק בביטחון כמעט מוחלט, שפרט לתריסר השינויים שברשימות סתהון וויטאל, שתשעה מתוכם מתאימים לנוסח המסורה⁴ ולנוסח הכתיב הנהוג בספרי תורה תימניים, לא היו בכתיב התורה של הכתר סטיות מנוסח הכתיב המקובל. מצירופן של שתי הרשימות למדנו את נוסח הכתיב של הכתר בתורה ואת הפרשיות הפתוחות והסתומות שבו".⁵

פרופ' יצחק פנקובר⁶ דן בקביעת זמנה של הרשימה, שאפשר שלא נערכה בידי ר' שמואל ויטאל, אלא רק צוטטה על ידו. הטענה היסודית של פנקובר היא שאין טעם לעריכת השוואה בין נוסח כתר ארם צובה לנוסח המקובל אם הנוסח המקובל טרם התקבע. מכאן שהרשימה נערכה אחרי זמן התפשטותו והתקבלותו של נוסח הרמ"ה, היינו לכל המוקדם בראשית המאה ה-14.⁷ גם נוסח הלכות הרמב"ם, שהובא באחד ממקרי הפרשיות הפתוחות והסתומות ברשימה, תומך בטענה זו. פנקובר אף מציין שהעדויות הקדומה ביותר להימצאותו של 'כתר ארם צובה' היא מר' סעדיה העדני מסוף המאה ה-15 (ראה בפרק 12); מסקנתו של פנקובר היא "שסביר שהרשימה... מהמאה ה-16, כי אז הייתה מודעות גבוהה לנוסח מדויק של התנ"ך והיתה פעילות בכיוון זה".⁸

⁴ ראה בפרק הבא על עבודתו של הרב ברויאר. עופר משתמש במונח 'נוסח המסורה' כנראה במובנו של ברויאר. ראה הערה 8 בעמ' 336 במאמרו.

⁵ עופר, "כתר ארם צובה", עמ' 336-7; וראה גם פנקובר, נוסח התורה, עמ' 81-90 על עבודתו ראה בפרק 16.

⁶ ראה בפרק 6. כפי שראינו בסיפורו של המאירי שם, במאה ה-14 באו חכמים מאשכנז לספרד להעתיק את נוסח הרמ"ה. לפני התפשטות נוסח הרמ"ה לא הייתה מודעות באשכנז שספרי ספרד מדויקים יותר מספריהם. חכמי אשכנז חשבו שספריהם מדויקים ולכן, למשל, רש"י ובעלי התוספות בפירושיהם לתלמוד מצביעים על הנוסח "בספרים המדויקים" החולקים על נוסח התנ"ך המובא בתלמוד. עיון בדבריהם מראה שהם מתכוונים לספרי צרפת ואשכנז.

⁸ פנקובר, נוסח התורה, עמ' 86.

ספר 'מאורות נתן' לר' יעקב ספיר

ב-1962 פורסם מאמר של פרופ' משה גושן-גוטשטיין על גילוייה של חוברת כתב יד בשם מאורות נתן בספריית JTS (הסמינר התיאולוגי היהודי) בניו יורק.⁹ החוברת מכילה את תשובותיו של ר' מנשה סתהון לשאלות בענייני נוסח הכתר ובנושאים אחרים, בעקבות שאלותיו של ר' יעקב ספיר (1822-1885).¹⁰

הערות רש"ש ילין ור' יהושע קמחי

בסביבות השנה 1859 נשלח ר' שלום שכנא (רש"ש) ילין מירושלים לארם צובה לבדוק את ההבדלים בין נוסח התנ"ך (ובפרט נ"ך) המקובל ובין הנוסח של בן אשר בכתר ארם צובה.¹¹ ככל הנראה התקיימו שני מסעות נפרדים; באחד מהם נסע הרב עם בנו, ובשני נסע חתנו ר' יהושע קמחי. על כתב השליחות שלו אל ר' מנשה סתהון חתמו גדולי רבני ירושלים, האשכנזים והספרדים. הם בקשו מסתהון שיעזור לרש"ש ילין להעתיק מכתר ארם צובה וכך "להוציא לאור הגהת התנ"ך מספר הקדוש כתר תורה".¹² רש"ש ילין ור"י קמחי רשמו הערות על ממצאיהם בשולי ספר תנ"ך; את התנ"ך הזה הפקיד רש"ש ילין בידי ר' שמואל סלאנט, רבה הראשי של עדת האשכנזים בירושלים. בשנת תשמ"ז (7-1986) נתגלה התנ"ך של רש"ש ילין בעליית גג בדירה השייכת לצאצאיו בשכונת קרית משה בירושלים.¹³ העתק של אותו תנ"ך היה מצוי גם בבית כנסת החורבה של ר' יהודה

⁹ ראה: זר, מאורות נתן.

¹⁰ יוסף עופר, "כתר ארם צובה", עמ' 313. ראה פנקובר, נוסח התורה, עמ' 74-75.

¹¹ ראה גם בפרק 20 על נוסח הנ"ך.

¹² יצחקי, נביאי האמת וצדק, עמ' 18; וראה שם גם בעמ' 8.

¹³ יצחקי וטשינגל, "בן אשר (א)", עמ' ע; יצחקי וטשינגל, "בן אשר (ב)"; מתיא קס, העתקי כתר ארם צובה – תנ"ך עם הגהות לפי הכתר בקרית משה בירושלים, באתר הספרייה הווירטואלית של מט"ח:

<http://lib.cet.ac.il/Pages/item.asp?item=3279>.

החסיד בעיר העתיקה בירושלים.¹⁴ נכנה את העדות הזו העדות
ילין/קמחי.

בפרקים הבאים ניכנס לחדרי עבודתם של החוקרים שנעזרו בעדויות
אלו, ונלווה אותם במסע לבירור הנוסח המדויק של התורה. ראשון
נפגוש את הרב מרדכי ברויאר, שהיה גדול חוקרי המסורה בדור
האחרון.

הרב מרדכי ברויאר (1907-1987) היה חוקר מסורה ישראלי מובהק. הוא נולד בירושלים, למד בבית המדרש הגדול, והיה ממייסדי תנועת "החפץ חיים" בישראל. ברויאר היה ממעמדיהם של רבות מחוקרי המסורה הישראלים, וזאת הודות למאמציו המרובים להקמת "המכון לחקר המסורה" בירושלים, שהיה למרכז מחקר חשוב בתחום. הוא פרסם מאמרים רבים, וכתב את הספר "מסורת ישראל" (1967), המהדורה הראשונה של "מסורת ישראל" מאת הרב יצחק אייזיק ווייס. ברויאר היה גם ממעמדיהם של רבות מחוקרי המסורה הישראלים, וזאת הודות למאמציו המרובים להקמת "המכון לחקר המסורה" בירושלים, שהיה למרכז מחקר חשוב בתחום. הוא פרסם מאמרים רבים, וכתב את הספר "מסורת ישראל" (1967), המהדורה הראשונה של "מסורת ישראל" מאת הרב יצחק אייזיק ווייס.

ברויאר היה ממעמדיהם של רבות מחוקרי המסורה הישראלים, וזאת הודות למאמציו המרובים להקמת "המכון לחקר המסורה" בירושלים, שהיה למרכז מחקר חשוב בתחום. הוא פרסם מאמרים רבים, וכתב את הספר "מסורת ישראל" (1967), המהדורה הראשונה של "מסורת ישראל" מאת הרב יצחק אייזיק ווייס. ברויאר היה גם ממעמדיהם של רבות מחוקרי המסורה הישראלים, וזאת הודות למאמציו המרובים להקמת "המכון לחקר המסורה" בירושלים, שהיה למרכז מחקר חשוב בתחום. הוא פרסם מאמרים רבים, וכתב את הספר "מסורת ישראל" (1967), המהדורה הראשונה של "מסורת ישראל" מאת הרב יצחק אייזיק ווייס.

¹⁴ מתיא קס (ראה לעיל הערה 13), ומקורו אצל שמואל שלמה בויארסקי, "עמודי
שש", ירושלים תרנ"א.

פרק 14

מפעלו של הרב ברויאר

הקדמה

הרב מרדכי ברויאר נולד בשנת 1921 למשפחה מיוחסת ביהדות האורתודוקסית בגרמניה.¹ הוא היה נינו של הרב שמשון רפאל הירש, מייסד שיטת 'תורה עם דרך ארץ', ואחיינו של הוגה הדעות הרב ד"ר יצחק ברויאר. בגיל שתיים-עשרה עלה לארץ ולמד בתיכון 'חורב' ובישיבות 'קול תורה' ו'חברון'. הרב ברויאר, חתן פרס ישראל, חקר את נוסח המקרא על פי המסורה בדרך יסודית וחדשנית וקידם את המחקר בנושא יותר מכל אחד אחר במאה השנים האחרונות. במחקריו על נוסח המקרא הוא שילב גישה תורנית-דתית עם גישה מחקרית-אקדמית. כמי שחונך על שיטת 'תורה עם דרך ארץ', הוא אף שילב את מסקנותיה המחקריות של ביקורת המקרא עם האמונה הדתית ופיתח את 'שיטת הבחינות' המיישבת ביניהן. הרב ברויאר נפטר בירושלים בשנת 2007 והיה לי הכבוד לדבר עמו כמה פעמים על נוסח התורה.

בסוף שנות הששים של המאה הקודמת הוטל על הרב ברויאר להגיה את נוסח המקרא לקראת הדפסתו במהדורה חדשה שהוציא מוסד הרב קוק במסגרת מפעל 'דעת מקרא'. כדי להכריע איזה נוסח יופיע

¹ בפרק זה ליקטתי וסיכמתי חומרים רבים מספריו ומאמריו של הרב ברויאר וממאמרים על מפעלו, שהחל משנות השבעים הסתיים עם פטירתו ב-2007. במשך כל הזמן הארוך הזה הוא המשיך לעבוד על מפעלו, ומסקנותיו בדבר נוסח המקרא הלכו והשתכללו. אשתדל לתאר כאן לא רק את תוצאותיו הסופיות של מפעלו, אלא גם שלבי התפתחותו.

במהדורה חדשה זו, פיתח הרב ברויאר שיטה חדשה לחקר הנוסח, שהיא למעשה יישום של שיטתו של הרמ"ה בקביעת הנוסח. בעבודה סיוזיפית וקפדנית על נוסח המקרא כולו, הוא הגיע למסקנה שאכן היה קיים נוסח אחד ויחיד של המקרא על פי המסורה, ובהמשך הוא אף שיחזר נוסח זה. ב-1976 הוציא מוסד הרב קוק את ספרו של הרב ברויאר המתאר את מפעלו ומסכם את מסקנותיו – **כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא**. כרכי דעת מקרא עם הנוסח המוגה על ידי הרב ברויאר החלו לצאת לאור בשנות השבעים, ובשנת 1989 יצאה לאור מהדורה של כל התנ"ך עם נוסח זה. השם המלא של תנ"ך זה הוא 'תורה נביאים וכתובים, מוגהים על פי הנוסח והמסורה של כתר ארם צובה וכתבי יד הקרובים לו בידי הרב מרדכי ברויאר'; נוסח זה יכולה להלן **נוסח ברויאר 1989**.

בעקבות פרסום צילום כתר ארם צובה ותגליות נוספות,² יצאה לאור ב-1998 מהדורה חדשה ומתוקנת של נוסח ברויאר בהוצאת חורב, ובשנת 2000 יצאה מהדורה נוספת בהוצאת יד יצחק בן צבי. מהדורה זו מבוססת על הנוסח של מהדורת חורב בתיקונים קלים, וערוכה מבחינת גרפית באופן דומה לכתר ארם צובה. האוניברסיטה העברית סמכה את ידיה על מהדורה זו, וקראה לה 'כתר ירושלים' – תנ"ך האוניברסיטה העברית בירושלים.³ להלן נקרא לחיבור זה **כתר ירושלים**.³

האוניברסיטה העברית העניקה אפוא תוקף אקדמי למפעלו של הרב ברויאר, ועל מפעלו זה הוענקו לו פרס ביאליק לחכמת ישראל (1984) ופרס ישראל לספרות תורנית (1999).⁴ הרב מרדכי ברויאר אכן היה

² על העדויות הנוספות ראו פרק 13; וראו להלן בפרקנו.

³ השם המלא הוא: 'תנ"ך על פי הנוסח והמסורה של כתר ארם צובה וכתבי יד הקרובים לו בשיטת הרב מרדכי ברויאר, וזאת אף שהמהדיר לא היה הרב ברויאר עצמו, אלא יוסף עופר. בסוף ההקדמה (עמ' 5) מסביר עופר: "החלטנו לייסד את התנ"ך על הנוסח ועל העקרונות שהציב הרב מרדכי ברויאר במהדורות התנ"ך שההדיר".

⁴ וראו עליו בסקירה העיתונאית של יוסף עופר, "מכריע נוסח המקרא".

חכם הנוסח והמסורה המובהק של הדורות האחרונים, ולתוצאות מפעלו יש משקל בל ישוער בתפיסתנו את התפתחות נוסח המקרא. תרומתו הכבירה של הרב ברויאר לחקר הנוסח התבטאה בשני מישורים – יצירת מהדורות משופרות של התנ"ך, ופרסום ממצאיו ומסקנותיו החשובים על כלל נושא נוסח התורה והתנ"ך. הודות למעמדו ולהערכתו הן בזירה התורנית והן בזירה המחקרית האקדמית, התקבל פרי מפעלו כמעט בכל החוגים.

שיטת העבודה של הרב ברויאר

לשם קביעת הנוסח המדויק אימץ כאמור הרב ברויאר שיטת עבודה קשה, הדורשת דיוק ודקדוק רב – את שיטת הרמ"ה, שאת מפעלו בהנחלת נוסח המסורה פגשנו בפרק 7. הרמ"ה אסף כזכור מספר כתבי יד מהימנים, והכריע לפי שיטת הרוב בכל מקום שהייתה מחלוקת ביניהם. הנוסח שהוא יצר התקבל בספרד ובאשכנז. שיטה זו של הרמ"ה יונקת מהמדרש שפגשנו בפרק 3 על שלושת הספרים שנמצאו בעזרה.

הרב ברויאר בחר מספר מקורות הנחשבים לעדים מהימנים לנוסח המקרא על פי המסורה, שכולם, למעט אחד, היו קודקסים טברניים עתיקים ומדויקים. כאמת המידה הראשונה להכרעת הנוסח הוא השווה ביניהם מילה במילה, ובכל מקום שבו מצא הבדל בין המקורות הוא הכריע על פי רוב המקורות. הוא בחן כך את הכתיב, הניקוד, טעמי המקרא וצורת השירות. במקומות שבהם לא היה רוב ברור כדי להכריע, הוא פנה לאמת המידה השנייה – הערות המסורה, שיש לציין שרוב רובן עוסקות בכתיב המילים. בשיטה דרשלבית זו הגיע הרב ברויאר להכרעה כמעט בכל מקום שהייתה מחלוקת במקרא.

ראוי להדגיש כי הנוסח שהתקבל בסיום התהליך היה נוסח חדש, שאינו זהה לאף אחד מהמקורות שמהם הוא נוצר. שיטה זו נקראת שיטה אקלקטית, המבוססת על כמה מקורות, ולמעשה נשענת על דרך

ההכרעה ההלכתית המקובלת בישראל מדורי דורות – 'אחרי רבים להטות'. לעומת זאת, השיטה המחקרית-מדעית שבה הלכו חוקרים אחרים היא השיטה הדיפלומטית, ולפיה בוחנים את כל המקורות שנחשבים למהימנים וקובעים מי מהם הוא האמין ביותר.⁵ שיטה זו הביאה את רוב החוקרים למסקנה כי לא היה קיים נוסח מקרא אחד על פי המסורה, ולחלופין, שנוסח המקרא על פי המסורה הוא הנוסח בקודקס לנינגרד.⁶ מעניין לציין שהרמב"ם – שהסתמך על הספר הידוע במצרים, והתימנים – שהסתמכו על כתר ארם צובה,⁷ פעלו גם הם לפי השיטה הדיפלומטית.

כשלב ראשון בעבודתו בחר הרב ברויאר את המקורות שעליהם יסתמך בהשוואה: שבעה מקורות מהימנים אשר רק בשלושה מהם שרד התנ"ך כמעט בשלמותו. מלבד ששת הקודקסים א, ל, ב, ב, ק, ש, ש' שהובאו לעיל בלוח 2, המקור השביעי מפתיע: הרב ברויאר השווה גם את המהדורה השנייה המודפסת של תנ"ך 'מקראות גדולות' – דפוס ונציה רפ"ו (1524-1526), שסימנה ד.⁸

בעבודה על נוסח התורה השתמש הרב ברויאר רק בחמישה מקורות – ל, ב, ש, ש', ד. הוא לא השתמש במקור א משום שכמעט כל חלק התורה שבכתר ארם צובה אבד, ומכיוון שבתחילת מחקריו לא הייתה לו גישה לכתר, וכמובן לא במקור ק, שאינו מכיל את התורה. במקומות שבהם הייתה הכרעה ברורה, כלומר שכל חמשת המקורות או כולם מלבד אחד היו זהים – הוא קבע שזהו נוסח התורה על פי המסורה. בדרך זו, מתוך כמאתיים הבדלים בכתוב בין ארבעת כתבי היד ל, ב, ש, ש', נשארו רק עשרים ללא הכרעה. הרב ברויאר ציין שלוש עובדות מעניינות בנושא כתיב התורה שגילה בהשוואה זו:

⁵ לדיון על שתי השיטות, האקלקטית והדיפלומטית, ראו מאמרו של הבלין, "רוב או יחוס".

⁶ ברויאר, כתר ארם צובה, עמ' 13.

⁷ ראה להלן בפרק 17.

⁸ על מהדורה זו של התנ"ך ראו בפרק 9.

1. בתורה יש מעט מאוד מקומות שאין בהם הסכמה בין חמשת המקורות.

2. כמעט בכל מקום שבו הייתה מחלוקת, היחס היה 4:1.

3. במקומות אלה המקור החריג לא היה קבוע.

עובדות אלה הביאו את הרב ברויאר למסקנה שההבדלים בין המקורות הינם אקראיים והם תוצאה של טעויות סופר; המקורות כולם באו משורש אחד – נוסח התורה האחד והיחיד על פי המסורה.

כדי להכריע בהבדלים שנותרו בחן הרב ברויאר את הערות המסורה בקודקסים אלו, ולפעמים אף בדק במקורות נוספים. כאן עלה ממצא חשוב נוסף: כמעט בכל מקום שהייתה הכרעה בנוסח לפי היחס 4:1, הערות המסורה צידדו בנוסח של הרוב.⁹ עובדה זו הוכיחה את הטענה ששתי אמות המידה לבחינת הנוסח – הן רוב עדי הנוסח והן הערות המסורה – מספקות עדות לנוסח המדויק על פי המסורה. מסקנה זו פתחה בפניו את הדרך להכריע באותם עשרים מקומות שבהם הרוב לא היה מובהק (2:2 או 3:2): בארבעה עשר מתוכם היו לפחות שני מקורות שבהם הערות המסורה צידדו באחד הנוסחים, ובהתאם לכך הוא הכריע. בדרך זו צמצמה שיטת הרב ברויאר את נקודות המחלוקת בשאלת כתיב נוסח התורה לשש בלבד¹⁰ (נקודות מחלוקת אלו מובאות בפרק הבא בלוח 3).

'כתר ירושלים' ושחזור כתיב התורה בכתר ארם צובה

כאמור, בשנת 1976 פרסם הרב ברויאר את ספרו עם הכרעותיו על נוסח המקרא על פי המסורה, ובשנת 2000 הוא פרסם נוסח משופר בכתר ירושלים. את הנוסח המשופר הוא קבע בעזרת עדויות חדשות שנתגלו. בשנת 2003 הסביר הרב ברויאר בספרו החדש נוסח המקרא ב'כתר ירושלים' ומקורותיו במסורה וכתבי יד, את הכרעותיו לגבי

⁹ ברויאר, כתור ארם צובה, עמ' 16.

¹⁰ ברויאר, כתור ארם צובה, עמ' 86.

הנוסח שקבע שלוש שנים קודם לכן ב'כתר ירושלים'. במבוא לספר הוא מביא בניסוח קולע את מסקנתו העיקרית והמעודכנת:

שלושה עדים הם לנוסח המקרא: עדות הרוב המכריע של המסירות (כתביהיד המקראיים העתיקים ודפוס מקראות גדולות), עדותן של הערות המסורה ועדות הנוסח של כתר ארם צובה. נאמנות שלושת העדים האלה מוכחת על ידי שעדותם היא תמיד מכוונת, היינו במקום ששלושתם קיימים אין ביניהם מחלוקת.¹¹

אנו רואים אפוא שבשנים שחלפו בין 1976 ל-2003 עלו בעיני הרב ברויאר מעמדו של כתר ארם צובה ונאמנותו לנוסח המסורה. כיצד קרה הדבר? לאחר פרסום ספרו הראשון (ואולי אפילו לפניו) התאפשרה לרב ברויאר גישה לכתר ארם צובה או לצילום שלו.¹² כמו כן התגלה לו כתב יד נוסף של התורה (שסימנו ל^ט), שנכתב על ידי הסופר של כתב יד לנינגרד (ל), שמואל בן יעקב, אך הוא עולה עליו בדיוקו ובקרבתו לכתר ארם צובה.

ואמנם, בכתר ארם צובה חסרו רוב דפי התורה, אבל הרב ברויאר הצליח לשחזר את כתיב התורה בכתר בעזרת ממצאיו, שהתבססו על שלוש מן הרשימות התדשות שנתגלו ותוארו בפרק הקודם:¹³

1. רשימת סתהוֹך־קאסוטו.
2. מאורות נתן – תשובותיו של ר' מנשה סתהון לשאלות בענייני כתיב ונושאים אחרים בכתר ארם צובה, על פי שאלות ר' יעקב ספיר.¹⁴

¹¹ ברויאר, נוסח המקרא, עמ' ט-יב. וראה עופר, "הכרעת נוסח המקרא", עמ' 151.
¹² בשנים הראשונות להבאתו לארץ, הוחזק כתר ארם צובה במפעל המקרא של האוניברסיטה העברית בירושלים ולא הייתה כל גישה אליו. רק בשנת 1976 יצאה לאור מהדורת צילום שבה יכול היה הרב ברויאר להשתמש במחקרו. יוסף עופר כותב שייתכן שהרב ברויאר הצליח לקבל גישה לכתר או לצילומו עוד לפני שהמהדורה יצאה לאור. ראו עופר, "מכריע נוסח המקרא".
¹³ וראו עופר, "כתר ארם צובה".
¹⁴ כתב היד מאורות נתן עבר העתקה לא מדויקת, ואין בו ערך רב לדיוננו.

3. שו"ת באר מים חיים לר' שמואל ויטאל.

כפי שראינו בפרק הקודם, רשימת סתהוךקאסוטו כוללת 11 מקומות שבהם יש הבדל בין כתיב התורה המקובל לכתיב התורה בכתר ארם צובה; גם בתשובתו של ר' שמואל ויטאל מופיעים 11 מקומות כאלה, והרשימות כמעט זהות – למעט פריט אחד המופיע בכל אחת מן הרשימות ואינו מופיע בחברתה – ובכך עולה ל-12 מספר ההבדלים.

לדברי פרופ' יוסף עופר, שבחן את הכתבים, "ניתן להסיק בביטחון כמעט מוחלט, שפרט לתריסר השינויים שברשימות סתהון וויטאל, שתשעה מתוכם מתאימים לנוסח המסורה ולנוסח הכתיב הנהוג בספרי תורה תימנים, לא היו בכתיב התורה של הכתר סטיות מנוסח הכתיב המקובל. מצירופן של שתי הרשימות למדנו את נוסח הכתיב של הכתר בתורה ואת הפרשיות הפתוחות והסתומות שבו". משמעות מסקנה זו היא שאפשר לשחזר את כתיב כל נוסח התורה שהיה בכתר ארם צובה, אשר אותו נכנה מעתה: כתר ארם צובה המשוחזר. ועדיין, כפי שנראה להלן, יש הבדלים מעטים בין 'כתר ארם צובה המשוחזר' לבין נוסח המסורה על פי הכרעתו של הרב ברויאר ב'כתר ירושלים' (וראו לוח 3).

וכך נימק הרב ברויאר את הכרעותיו בעניין כתיב התורה ב'כתר ירושלים':

תיאיתי את השיטה של קביעת הכתיב כמבוא ובשני החלקים הראשונים של ספרי, 'כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא', ירושלים תשל"ז, והוכחתי שם שרק הכתיב של העדה התימנית מתאים למסורה בכל מקום – בכל העניינים הנוגעים לגופי האותיות.

מסורת זו של התימנים שונה ממסורת האשכנזים בתשעה מקומות. היום כבר יש בידנו עדות נאמנה, שגם הכתיב של הכתר היה דומה לכתיב של התימנים לפחות בשמונה מתוך תשעת המקומות האלה* [ראה הערה למטה]. משום כך מהדורה זו [בכתר ירושלים] מתאימה בכל מקום למסורת הכתיב של

התימנים. אולם בתשעת המקומות שבהם הכתיב של האשכנזים שונה מזה של התימנים, הוצג הכתיב האחר בגיליון בשם ס"א (ספרים אחרים).¹⁵

*כאן באה הערתו של הרב ברויאר המתייחסת למאמרו של עופר, וזו לשונה:

ראה על כך מאמרו של פרופ' יוסף עופר¹⁶ עמ' 309 ואילך. במקום אחד (במדבר כב, ה) [= במילה בער/בעור] כתיב הכתר מוטל בספק; וראה שם עמ' 336 (סעיף 11) [בעמ' 336 מסקנתו של עופר לגבי בער/בעור היא ש"הכתר במקום זה לא יצא אפוא מכלל ספק"]. נוסף על תשעה המקומות האלה יש כנראה שלושה מקומות¹⁷ שבהם כתיב כל העדות הוא בניגוד לכתר. אולם כתיב הכתר בשלושת המקומות האלה הוא תמוה מאוד, והוא נסתר על ידי המסורה של כתבי היד הקרובים לכתר.

למעשה אומר הרב ברויאר שכתיב התורה של התימנים הוא המהימן עליו ביותר בבואו להכריע את כתיב התורה ב'כתר ירושלים'. קיים רק מקום אחד של ספק מחלוקת בין כתיב התימנים לכתיב הכתר המשוחזר, ואותו השאיר הרב ברויאר ללא הכרעה. התימנים כתבו את ספרי התורה שלהם על פי 'הספר הידוע במצרים' שעליו סמך זרמב"ם – הוא כתר ארם צובה, והקפידו מאוד בדייקנות מסירת הנוסח. כפי שאפשר לראות בלוח 3, בכל הכרעות הכתיב של הרב ברויאר בספרו משנת 1976 אין מחלוקת עם כתיב התימנים.

כיצד הכריע הרב ברויאר ב'כתר ירושלים' בשנים עשר ההבדלים שבין כתר ארם צובה לנוסח המקובל? ראשית הוא בדק את נוסח התימנים; בשמונה מהם הייתה זהות בין שתי הרשימות (סתהון־קאסוטו ור' שמואל ויטאל) ובין נוסח התימנים, והוא הכריע כמותם, בניגוד לנוסח המקובל.¹⁸ שלושת ההבדלים הנוספים

¹⁵ ברויאר, "עקרונות הנוסח", עמ' 8.

¹⁶ עופר, "כתר ארם צובה", עמ' 311 ואילך.

¹⁷ לדיון מפורט על שלושה מקומות אלה ראה בפרק הבא.

¹⁸ ראו בלוח 3, שורות 1, 2, 3, 7, 8, 11, 12, 15.

שהופיעו ברשימת סתהוןקאסוטו לא היו מכוונים לנוסח התימנים ואף לא עמדו במצב של חוסר הכרעה בספרו של ברויאר 1976, ובאלה הכריע לפי הנוסח המקובל ונוסח התימנים, וכנגד העדויות מהרשימות על נוסח הכתר.¹⁹ במקום אחד בלבד (בעור/בער, במדבר כב, ה), שהופיע ברשימת ר' שמואל ויטאל ולא ברשימת סתהוןקאסוטו – הכריע הרב ברויאר לקבל את הנוסח המקובל ולדחות את נוסח התימנים, בעוד הרמ"ה השאיר בזמנו מקום זה בסימן שאלה.

לסיכום, רק במקום אחד כתיב התורה בכתר ירושלים שונה מהנוסח התימני; רק בשמונה מקומות הוא שונה מהנוסח המקובל; ובשלושה מקומות בלבד הוא שונה מכתר ארם צובה המשוחזר. רק במקום אחד בכתר ארם צובה המשוחזר לא הכריע הרב ברויאר.

מסקנות עבודתו של הרב ברויאר

מסקנותיו של הרב ברויאר התקבלו בקרב חוקרי המסורה החשובים ללא ערעור. היו אמנם שהסתייגו מהוספת המקראות הגדולות בדפוס ונציה כמקור אמין, שהרי הוא עד מאוחר יותר (שאמנם נסמך על כתבי יד ספרדיים מדויקים), אבל אף הם לא ערערו על מסקנות העבודה.²⁰

בהקדמה לספרו הראשון ציין הרב ברויאר את מסקנותיו העיקריות. לדבריו, רוב עבודתו בספר באה להוכיח שלושה עקרונות:

1. אחדות המסורה הטברנית [כלומר שישנו נוסח מקורי אחד ויחיד על פי המסורה הטברנית].

2. דיוקו של כתר ארם צובה.

¹⁹ ראו בלוח 3, שורות 5, 9, 10.

²⁰ הסתייגות נוספת אינה מובנת לי. על ההסתייגויות ראו יוסף עופר, "הכרעת נוסח המקרא", עמ' 149–150 והערה 6 שם "Shapiro, Limits, p. 92, note 11", עמ' 92 הערה 11; פנקובר, "יעקב בן חיים", עמ' 437–438.

3. דיוק כתיב התורה המקובל בישראל.²¹

שלוש המסקנות הללו הן עיקר מסקנות מחקרו היסודי של הרב ברויאר, שפורסם בשנת 1976. החומר החדש שהתגלה לו לאחר מכן רק חיזק מסקנות אלה. שתי המסקנות הראשונות מתייחסות אל התנ"ך כולו ואל הנוסח המנוקד והמוטעם, והשלישית עוסקת בכתיב התורה בלבד.

באשר למסקנה הראשונה, הרב ברויאר טען שהסטיות מנוסח המסורה המצויות במקורות השונים נובעות מטעויות סופר, ולא ממסורות שונות. ואכן, ברוב המקומות הללו הערות המסורה מכוונות לנוסח המסורה המדויק.²²

לעניין דיוקו של כתר ארם צובה: בתחילת שנות מחקריו לא הייתה לרב ברויאר גישה לכתר ארם צובה ואף לא לצילום שלו, והוא התקשה בכך שנוסח המסורה ששחזר לא תאם אף אחד מהמקורות שלו. רק כאשר התאפשרה לו מאוחר יותר הגישה לחלקים ששרדו מן הכתר,²³ התברר לו שנוסח המסורה ששחזר תואם את נוסח הכתר כמעט לחלוטין. התאמה זו מוכיחה את הדיוק של נוסח הכתר, ובמילותיו של פרופ' יוסף עופר: "מחקרו של הרב ברויאר קובע כי הכתר מדויק בהרבה מכל כתביהיד האחרים בני תקופתו, גם בכתיב, גם במסורה, וגם בכתיבת השירות."²⁴

ובאשר למסקנה השלישית, דיוק כתיב התורה המקובל: נוסח ספר התורה המקובל בקהילות ישראל בימינו תואם את נוסח המסורה שקבע הרב ברויאר כמעט לחלוטין.²⁵

²¹ ברויאר, כתר ארם צובה, עמ' ט. על שלוש מסקנות אלו ראו גם בעמ' 91-94; וראו עופר, "מכריע נוסח המקרא".

²² ברויאר, כתר ארם צובה, עמ' 9.

²³ ראו לעיל בהערה 12.

²⁴ עופר, "ספרות המסורה".

²⁵ וראו בלוח 3.

עיקרי ממצאיו של הרב ברויאר על נוסח התורה

נוסף על המסקנות המרכזיות שראינו, עמד הרב ברויאר במהלך עבודתו על ממצאים רבים הנוגעים לנוסח התורה. נסקור אותם כאן:

א. הכתיב ומפעל חכמי המסורה אחרי תקופת המשנה והתלמוד: לדברי הרב ברויאר באשר לנוסח התורה בתקופת המשנה והתלמוד "קריאת התיבות הייתה ברורה ונהירה לכל. ואילו נוסח האותיות – מבחינת חסרות ויתרות היה עדיין מבחינת בקעה פרוצה. חכמי המסורה מצאו בקעה זו וגדרו בה גדר... חכמי המסורה לא בדו את הנוסח מליבם, אלא קבעוהו על יסוד הספרים שלפניהם. אולם בדורות שלפני המסורה היה כל סופר מעתיק מהספר שלפניו, ולא הייתה כל הכרעה בין הנוסחאות; ואילו חכמי המסורה פסקו הלכה סופית באותה סוגיה". ציטוט זה מתייחס לנוסח התורה. לעומת זאת, באשר להכרעות חכמי המסורה על כלל המקרא הוא כותב: "[חכמי המסורה] פסקו הלכה בכל המקומות שחכמי התלמוד עדיין לא הכריעו בהם ביחס לכתיב [לא רק מלא/חסר]. בקביעה הסופית של כתיב האותיות הם חתמו, לאמיתו של דבר, את נוסח המקרא – על פסוקיו, תיבותיו ואותיותיו. וחתימה זו של נוסח המקרא היא אולי המפעל העיקרי של חכמי המסורה".²⁶

ב. הבדלי כתיב בין הקודקסים: ששת הקודקסים הטברניים א,ל,ב,ק,ש,ש' דומים מאוד זה לזה בניקוד, בטעמים, במילים ובפסוקים, אבל לא בכתיב. לפני הרב ברויאר, הבחינו ביניהם החוקרים על פי דיוקים בזוטות הניקוד והטעמים, והראו שחלקם נכתבו בשיטת בן אשר וחלקם בשיטת בן נפתלי; אבל הרב ברויאר שם לב לעובדה שנעלמה מעיניהם: בענייני חסרות ויתרות יש הבדלים משמעותיים בין כתבי היד. נדגים את הממצא במספרים: כתבי היד א,ל,ב,ש,ש', שחלק גדול מהתורה מופיע בהם, חלוקים בכתיב ביניהם ביותר ממאתיים מקומות בתורה. כתבי היד

²⁶ ברויאר, כתר ארם צובה, עמ' 5.

א,ל,ק,ש¹, שחלק גדול מהנביאים מופיעים בהם, חלוקים ביניהם
ב־900 מקומות בערך בנביאים.²⁷

ג. **ניקוד:** בקודקסים שבחן הרב ברויאר, הניקוד בתורה היה זהה
כמעט בכל מקום,²⁸ ומכאן שהניקוד בהם מייצג ומשקף את ניקוד
התורה על פי המסורה. בכתב, לעומת זאת, ראינו שהיו כמאתיים
הבדלים בין הקודקסים. היפוכו של דבר נכון באשר לנוסח התורה
המנוקד המקובל בישראל; שם הכתיב זהה בדרך כלל לכתיב
המסורה המקורי (מלבד בתשעה מקומות), אבל ניקודו אינו משקף
את ניקוד המסורה, משום שלא נעשה על סמך הניקוד בקודקסים.

ד. **פרשיות פתוחות וסתומות:** הרב ברויאר מציין שהערות המסורה
אינן עוסקות כלל בעניין זה,²⁹ והוא מסיק שאין מסורה אחת
ויחידה בתחום זה. מסקנה זו נוגדת לכאורה את פסיקת הרמב"ם:
"אם כתב את המלא חסר או החסר מלא [...] או שכתב פרשה
פתוחה סתומה [...] הרי זה פסול ואין בו קדושת ספר תורה
כלל".³⁰ ואכן הש"ך (ר' שבתאי כהן, פולין וליטא 1621-1662)
פסק שאין לפסול ספר תורה שהפתוחות והסתומות שבו הן בניגוד
לנוסח הרמב"ם, שכן "בקצת מקומות יש לגדולים סברות אחרות
בזה. אם כן אפילו במקום שאין נמצא חולק על הרמב"ם יש לומר
שאותו ספר תורה הייתה כתובה על פי איזה גדול שחולק על
הרמב"ם".³¹ חשוב להדגיש כי הש"ך מקל כך רק בנושא הפרשיות
הפתוחות והסתומות, ולא בענייני הכתיב.

ה. **דיוק בכתיבת ספרי תורה וקודקסים:** אפילו אחרי סוף תקופת חכמי
המסורה, הסופרים כתבו ספרי תורה על ידי העתקה מספרים – לאו
דווקא מדויקים – שהיו בידיהם. וכדבריו החדים של הרב ברויאר:
"עד שלא בא הרמ"ה [במאה ה־13] היה כתיב המסורה בבחינת

²⁷ ברויאר, כתר ארם צובה, עמ' 4-5.

²⁸ ברויאר, כתר ארם צובה, עמ' 91.

²⁹ ברויאר, כתר ארם צובה, עמ' 26.

³⁰ משנה תורה, הלכות ספר תורה, ז, יא.

³¹ ש"ך על שולחן ערוך יורה דעה, רעה, ב, סעיף קטן ו.

הלכה ואין עושין כן". גם הנוסח שהיה כתוב בחלק מהקודקסים היה מבוזבז: מחבר הקודקס כתב את האותיות לפי ספר שעמד לרשותו, שלא תמיד היה נאמן לנוסח המסורה; אבל המסרן/נקדן של הקודקס ניקד והוסיף הערות מסורה לפי נוסח המסורה. ואכן, לעתים קרובות לא הייתה התאמה בין הטקסט לתוכן הערות המסורה, והן שימשו רק כעיטור לטקסט.³²

ו. הרמב"ם והתפשטות המסורה הטברנית: החל מהמאה האחת-עשרה, נוסח התורה על פי המסורה הטברנית התפשט והתקבל על ידי מומחי המסורה בכל קהילות ישראל כנוסח האחד והסמכותי של התורה, ושאר המסורות והשיטות נדחו.³³ עובדה זו היא פלא כי הקהילות היו מפוזרות, אבל האחדות הפנימית של העם היהודי גברה על הפירוד החיצוני.³⁴ ככל הנראה, יש לתלות אחדות זו בכוחו ההלכתי של הרמב"ם, ובדבריו החד-משמעיים על חשיבות דיוק הנוסח ואמינותו של 'הספר הידוע במצרים'.³⁵

ז. ספר התורה של התימנים: בשונה מהאשכנזים ומהספרדים, התימנים נקטו את השיטה הדיפלומטית וכתבו את ספרי התורה שלהם על פי הנוסח ב'ספר הידוע במצרים' שעליו סמך הרמב"ם, הוא כתר ארם צובה. כאמור, כתב יד זה שונה עקרונית מכל שאר כתבי היד הידועים לנו, והוא לבדו מציג נוסח מתוקן של כתיב המסורה. הנוסח בספרי התורה של התימנים כמעט זהה לנוסח אקלקטי³⁶ שיצר הרב ברויאר מתוך שאר כתבי היד, ואף מעולה ממנו³⁷; בפרק הבא נאריך בנושא הספרים התימניים.

³² שמוש, הכתר, עמ' 129–130.

³³ על המצב הטקסטואלי בימי הביניים ראו לעיל בפרק 6. למסורה הבבלית נשארה אחיזה מסוימת אצל התימנים.

³⁴ ברויאר, עקרונות הנוסח, עמ' 6.

³⁵ יש חוקרים הסוברים שאהרן בן אשר היה קראי. לדיון בנושא ראו: Rustow, *Heresy*, p.45.

³⁶ כאמור, אין סתירות בין הכרעותיו של הרב ברויאר בספרו לגבי כתיב התורה לבין נוסח התימנים (וראו לוח 3).

³⁷ ברויאר, כתר ארם צובה, עמ' 90.

פרק 15

רשימת המחלוקות שבין הנוסחים השונים

לוח 3 מראה את נקודות המחלוקת בכתיב בין הנוסחים השונים של התורה: הרמ"ה, מקובל, תימני, ברויאר 1976, כתר ירושלים [= ברויאר 2000] וכתר ארם צובה המשוחזר על ידי הרב ברויאר ופרופ' יוסף עופר. לכך הוספנו את המקומות שבהם הכשיר בדיעבד ר' שלמה גאנצפריד ב'קסת הסופר', על אף שלכתחילה פסק אחרת.

מספר מסקנות עולות מן הלוח:

1. בארבעה מקומות בלבד לא הכריע הרמ"ה בנוסח שהוא ערך מהו כתיב המסורה.
2. בשישה מקומות לא הכריע הרב ברויאר בספרו מ'1976 מהו כתיב המסורה.¹
3. בתשעה מקומות שונה הכתיב המקובל מכתיב התימנים.
4. כתיב הרב ברויאר 1989 וכתיב הרב ברויאר 2000 בכתר ירושלים זהים. בשמונה מקומות כתיב זה שונה מן הכתיב המקובל, ורק במקום אחד כתיב זה שונה מכתיב התימניים.
5. בארבעת המקומות שבהם הכתיב המקובל שונה מכתיב התימנים, קסת הסופר פסק שכתוב התימנים כשר בדיעבד.

¹ ברויאר, כתר ארם צובה, עמ' 87-88.

6. הכתיב המשוחזר של כתר ארם צובה שונה מהכתיב בכתר ירושלים במקום אחד. במקום אחד נוסף לא הכריעו הרב ברויאר ופרופ' יוסף עופר בשחזור.

7. מכל המחלוקות שכלוח ישנה רק מחלוקת אחת שבה יש הברל בקריאה, והיא ויהי/ויהיו (ראה מס' 3 בלוח).

הערה: הכותרת 'נוסח מקובל רמ"האו"ת אשכנזי וספרדי' אינה תמיד מדויקת. המונח 'ספרדי' כולל כאן את כל עדות המזרח למעט התימנים, אבל בחלק מספרי התורה העתיקים יותר בארצות המזרח, כגון סוריה, עיראק ופרס, הכתיב בדברים כג, ב (מס' 15 בלוח) הוא "דכא"; וכן בספרי התורה של חסידות חב"ד.

לדוגמה מאלפת של השתלשלות העניינים במחלוקת בכתיב וההכרעה בה, ראה בנוגע למחלוקת מס' 7 בלוח – האפד/האפוד – את מאמר של פרופ' יוסף עופר "הכרעת נוסח המקרא על פי המסורה: שיטתו של הרב ברויאר ומקורותיה", עמ' 156.

לוח 3: רשימת המחלוקות בכתיב התורה

מס' מסוק	מילה	רמ"ה	מקובל רמ"ה-אור"ת, אשכנזי וספרדי	תימני	בדואר בסטור 1976	בדואר 1989 וכתר ירושלים	כא"צ משוחזר בדואר ועופר	קסת הסופר בשד בריעבד
1	בראשית ד, יג	מנשוא	X	X	X	X	X	X
	מנשא							
2	בראשית ז, יא	מעיונות	X	X	X	X	X	X
	מעיונת							
3	בראשית ט, כט	ויהיו	ל"ה	X	X	X	X	
	ויהי	ל"ה	X					
4	בראשית מו, יג	ושמרן			ל"ה			
	ושמרן	X	X	X	ל"ה	X	X	
5	שמות א, יט	אליהן					X	
	אלהן	X	X	X	X	X		
6	שמות יד, כב	חומה	X	X	ל"ה	X	X	
	חמה				ל"ה			
7	שמות כה, לא	חיעשה	ל"ה					
	תעשה	ל"ה		X	X	X	X	X
8	שמות כח, כו	האפור	X					
	האפר			X	X	X	X	
9	ויקרא יט, טז	רעך					X	
	רעך	X	X	X	X	X		
10	ויקרא כה, י"ב	יובל היא					X	
	יובל הוא	X	X	X	X	X		
11	במדבר א, יז	בשמות	ל"ה		ל"ה			
	בשמת	ל"ה		X	ל"ה	X	X	
12	במדבר י, י	חדשיכם			ל"ה	X	X	
	חדשכם	X	X		ל"ה			
13	במדבר כב, ה	בעור	ל"ה		ל"ה	X	ל"ה	
	בער	ל"ה		X	ל"ה		ל"ה	

מס'	פסוק	מילה	רמ"ה	מקובל רמ"ה- אוריית, אשכנזי וספרדי	תימני	בדואר בספח 1976	בדואר 1989 וספר ירושלים	כא"צ משוחזר בדואר ועפר בד"עב	קסת הסופר כשר בד"עב
14)	במדבר לג, נב	במותם	X	X	X	ל"ה	X	X	
		במתם				ל"ה			
15	דברים כג, ב	דכה	X	X					
		דכא			X	X	X	X	X

ל"ה = לא הכריע

הלוח הנוסף שלפנינו מראה את שאר נקודות המחלוקת שבין הנוסחים: מקובל, תימני, בדואר 1989, כתר ירושלים וכתר ארם צובה המשוחזר (לא הבאנו כאן את ההבדלים בתצורה הגרפית של שתי השורות ושל הפסוקים שלפניהן ושלאחריהן²):

לוח 4: רשימת שאר המחלוקות בנוסח ספר התורה

מס'	פסוק	מקובל	תימני	בדואר 1989	כא"צ משוחזר, כתר ירושלים
1	בראשית מ"א 45	פוטי פרע	פוטיפרע	פוטי פרע	פוטי פרע
2	ויקרא ו' 2	מוקדה (מ' זעירא)	מוקדה (מ' רגילה)	מוקדה (מ' זעירא)	מוקדה (מ' זעירא)
3	ויקרא ד' 22	אין פרשה	פרשה פתוחה	פרשה פתוחה	פרשה פתוחה
4	ויקרא ד' 28	פרשה פתוחה	אין פרשה	אין פרשה	פרשה פתוחה
5	במדבר כ"ה 12	שלום (ו' קטיעה)	שלום (ו' רגילה)	שלום (ו' רגילה)	שלום (ו' רגילה)

² על כך ראה: לאו, "ספר תורה תימני", עמ' 446.

יש לשים לב שישנו רק הבדל אחד בנוסח התורה בין ברויאר 1989 לבין ברויאר 2000 ב'כתר ירושלים', והוא בפרשות הפתוחות והסתומות.

פרק 16

נוסח התורה בכתר ארם צובה – גילויים נוספים

עדות ר' ישי מעמאדיה על נוסח התורה שבכתר ארם צובה

בפרק זה נרחיב על אחת העדויות החשובות לנוסח המדויק של כתר ארם צובה. עדות זו נתגלתה ונחקרה על ידי פרופ' יצחק פנקובר בספריית JTS (בית המדרש לרבנים Jewish Theological Seminary) בניו יורק, ופורסמה על ידו בספר שיצא לאור בשנת 1992.¹

פנקובר מצא חומש שהודפס בשנת 1490, ובו הגהות מהמאה ה-16 של הסופר ר' ישי בר עמרם מעמאדיה² שבכורדיסטן, הגהות שנעשו על פי כתר ארם צובה. הסופר כתב בשולי הספר את השינויים שבין הנוסח המודפס בחומש שלו (שהיה חומש בלא ניקוד וטעמים) לבין נוסח הכתר, והוסיף בסוף חומשי ויקרא ובמדבר מעין חתימה: "זה המצחף שלי אני העבד הצעיר בישראל וקטן מהן ישי בר עמרם הכהן נ"ע [נשמתו עדן] הגהתי אותו על הכתר שהגיהו בן אשר ז"ל". החומש שימש לכתיבת ספרי תורה, וכלל את ציוני פרשיות התורה, צורת השירות, ואותיות חסרות ויתרות על פי הכתר.³

¹ יצחק פנקובר, נוסח התורה. פרק זה מורכב. מי שרוצה יכול לדלג עליו.

² לעדות קדומה לגבי דקדוקם של יהודי כורדיסטן בנוסח התורה ראה 'המצב בספרד ובמזרח' בפרק 6.

³ יצחקי, **נביאי האמת וצדק**, עמ' 111; פנקובר, נוסח התורה; מתיא קס, "העתקי כתר ארם צובה – הגהות הכתר בניו יורק", באתר הספרייה הווירטואלית של מט"ח, <http://lib.cet.ac.il/Pages/item.asp?item=327>.

מעדות זו וממקורות נוספים⁴ ניתן ללמוד כי הידיעות על הכתר עברו מאיש לאיש וממעתיק למעתיק, ושימשו להכרעה בספקות שהתעוררו באשר לנוסח התורה. הכתר היה מקור סמכותי מרכזי,⁵ וברור שבאותה תקופה אפשרו פרנסי העיר חלב לסופרים ולחכמים גישה לכתר כדי להגיה על פיו ספרים וחומשים אחרים. עבודתם של סופרים וחכמים כר' ישי בר עמרם מעמאדיה או כראנ"ח⁶ שימשה לחוקרים בסיס לניסיון להתחקות אחר הנוסח של הכתר כפי שהיה בזמנם של אותם חכמים, ולעמוד כך על הנוסח הסמכותי ביותר של התורה.

עותק הסמינר ועבודתו של פנקובר

כאמור, פנקובר גילה בספריית JTS שבניו יורק את החומש שהוגה על ידי ר' ישי מעמאדיה, חקר אותו וכתב עליו ספר. הוא מכנה את החומש 'עותק הסמינר', ובספר הוא עוסק באריכות בו ובעדויות אחרות לנוסח התורה ובמשמעויותיהן.

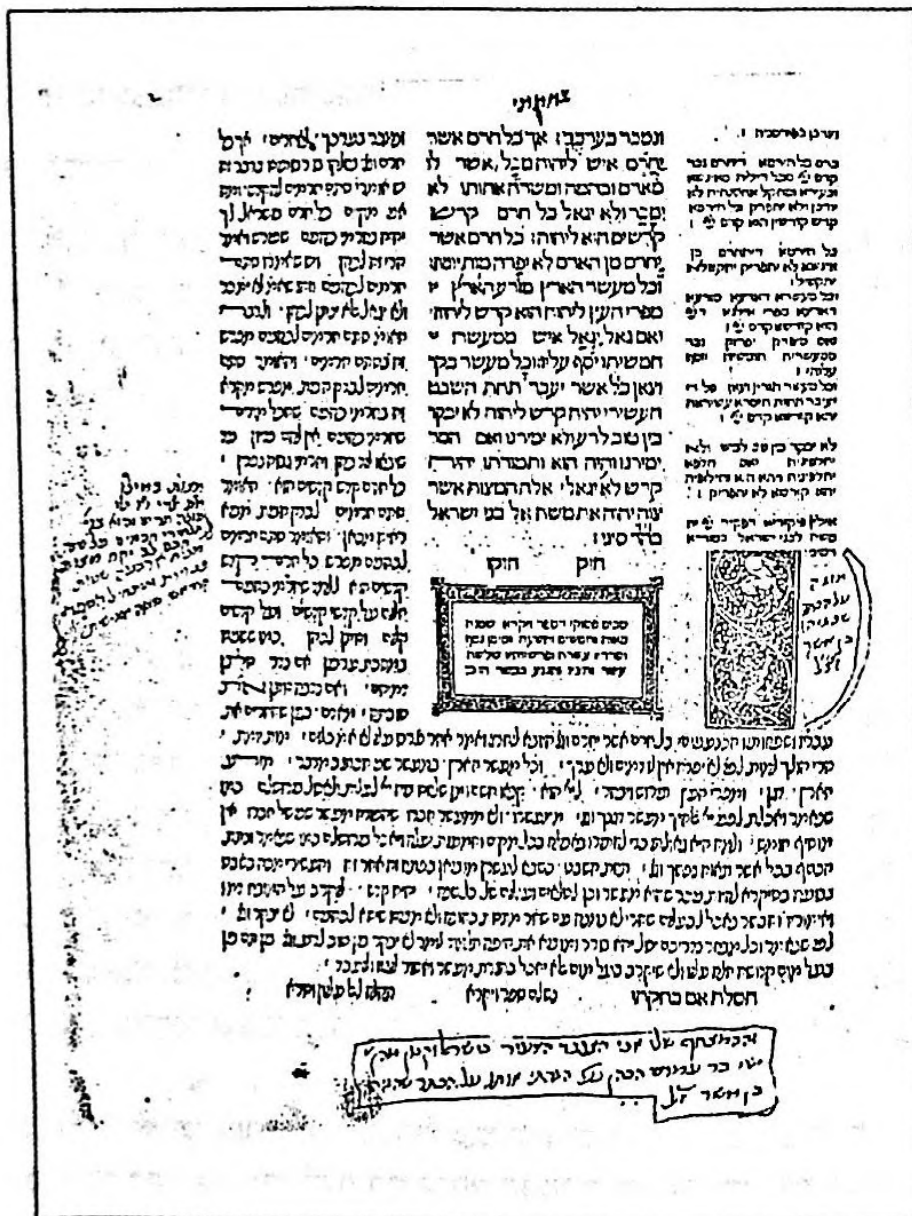
עותק הסמינר מכיל את כל התורה, למעט שני קטעים: הפרק הראשון של ספר בראשית וקטע קטן באמצעו של ספר דברים. מלבד הכתובת שהבאנו לעיל, רשם ר' ישי בסוף שלושת החומשים שמות, ויקרא ובמדבר "מוגה על הכתר שהגיהו בן אשר ז"ל". ואולם, בסוף ספר בראשית הרישום שונה מעט: "מוג[ה] על הכתר כתיבת עזרא". פנקובר הסיק מכך שר' ישי התחיל להגיה את החומש על פי "כתר כתיבת עזרא", ועל פיו ההגהה בספר בראשית, ובשאר התורה עבר להגהה על פי "הכתר שהגיהו בן אשר" עם הגהות בודדות על פי "כתר כתיבת עזרא". לכן עותק הסמינר הוא עד לנוסח התורה בכתר ארם צובה, למעט חומש בראשית. פנקובר מציין שהזיהוי של כתר כתיבת עזרא אינו ודאי, ובימי הביניים היו כמה כתבי יד של התנ"ך שיוחסו לעזרא הסופר (ראה על כך בפרק השני בספרנו).

⁴ ראה בפרקים 12-13.

⁵ ראה באתר 'כתר ארם צובה' של מכון בן צבי, סעיף 3.4.2; יצחקי, נביאי האמת וצדק, עמ' 12.

⁶ על ראנ"ח ראה בפרק 12.

איור 4: עמוד מהחומש עם ההגהות של ר' ישי בר עמרם מעמאדיה⁷

תצלום 1: סוף ספר ויקרא
JTS Heb. 19 - דפוס אישאר 1490 (צילום מוקדם)

⁷ פנקובר, נוסח התורה, עמ' 114.

שלושת התחומים העיקריים שבהם הגיה ר' ישי את החומש על פי הכתר היו:

1. צורת השירות – שירת הים ושירת האזינו (כולל השורות שלפניהן ושל אחריהן).

2. פרשיות פתוחות וסתומות.

3. הכתיב.

הייחוד של הגהותיו של ר' ישי בהשוואה לבני דורו הוא שהוא הגיה על פי כתר ארם צובה לא רק בתחום השני, של הפרשיות, אלא גם בתחומים הראשון והשלישי (כאמור, כך בכל התורה למעט בחומש בראשית).⁸

בשלב הראשון במחקרו השווה פנקובר את ההגהות שבעותק הסמינר לקטעים הקצרים ששרדו מכתר ארם צובה בחומש דברים. בקטעים אלו היו עותק הסמינר והכתר זהים לחלוטין בכל שלושת התחומים שמנינו. לא זו אף זו, אין כתב יד טברני מדויק אחר הזהה לעותק הסמינר בקטעים הללו. המסקנה מכך חד משמעית: עותק הסמינר אכן הוגה על פי כתר ארם צובה, ולא על פי כתב יד אחר. פנקובר בדק גם תשובה של ראנ"ח בנוגע לשתי פרשיות פתוחות וסתומות בכתר, והשווה אותה עם עותק הסמינר, וכן השווה את העותק לעדותו של מחבר נוסף, ר' יעקב ספיר בספרו 'מאורות נתן'.⁹ בדיקות אלו הצביעו על התאמה מוחלטת בין מסמכים אלה ועותק הסמינר, ובכך התחזקה מאוד המסקנה שאכן הכתר הוא המקור להגהותיו של ר' ישי.

בשירת האזינו (שנשמרה בכתר שבידנו) ובשורות הסמוכות לה ערך פנקובר השוואה משולשת בין עותק הסמינר, הכתר והלכות הרמב"ם. המסקנה הייתה ברורה, והיא שכולם זהים – ומכאן שהן הרמב"ם והן ר' ישי הסתמכו על הכתר. באחת ההגהות שעל שירת האזינו המצויות

⁸ פנקובר, נוסח התורה, עמ' 22.

⁹ ראה בפרק 13

בעותק הסמינר מוזכר הכתר בפירוש, עובדה שמחזקת את המסקנה שר' ישי הסתמך עליו ולא על הרמב"ם. מכאן נובעת מסקנתו של פנקובר שר' ישי הגיה את כל התורה משמות עד דברים על פי הכתר.

בנוגע לתחום השני, הפרשיות הפתוחות והסתומות, השווה פנקובר בין חלוקת הפרשיות שהביא הרמב"ם במשנה תורה לבין כתר ארם צובה (בחלקים שבידינו), עותק הסמינר ותשובת ראנ"ח; הוא מצא שיש בין הרמב"ם לעדויות הללו על נוסח הכתר התאמה מלאה מספר שמות ועד לספר דברים. יתר על כן, כתר ארם צובה הוא כתב היד היחיד מבין כתבי היד הטברניים המדויקים שיש בהם התאמה מלאה כזאת. מסקנתו היא שהרמב"ם סמך על כתר ארם צובה באשר לפרשיות הפתוחות והסתומות, ומאחר והוכחנו מסקנה זאת לארבעת הספרים האחרונים של התורה, אין סיבה להטיל ספק באשר לספר בראשית, והרי לנו שהרמב"ם אכן נסמך על הכתר בחלוקת הפרשיות, וזאת לאורך התורה כולה.

כתיב התפילין וכתיב התורה

כעת פנה פנקובר לתחום השלישי: הכתיב. ראשית הוא כתן את ארבע פרשיות התפילין, המהוות מעין מקרה מבחן לנוסח התורה בכללו. בתוך התפילין מונחות מגילות קלף שבהן כתובות, בכתב סת"ם, ארבע פרשיות קצרות מהתורה העוסקות בעניין תפילין. בהלכות תפילין (ב, ג) כותב הרמב"ם:

וצריך להזהר במלא וחסר עד יהיו ארבעתן [פרשיות התפילין] כתובות כמה שהן כתובות בספר תורה הכדוק, שאם כתב החסר מלא, פסל עד שימחוק היתר, ואם כתב המלא חסר, פסל ואין לו תקנה. ואילו החסירות והמליאות שיש בארבע פרשיות אלו... [כאן הרמב"ם ממשיך ורושם באריכות את החסרות ויתרות שבארבע הפרשיות, בסך הכול 72 מלים].

בביטוי "ספר תורה הכדוק" מכוון הרמב"ם לספר תורה הכתוב על פי הנוסח של כתר ארם צובה; כך עולה בבירור מדבריו בהלכות ספר תורה ח, ד, שציטטנו לעיל בפרק 12. על כן הרמב"ם למעשה מחייב

כאן שהכתיב של פרשיות התפילין יהיה על פי הכתר, וכך אמנם כתב המגדל עוז.¹⁰ בעקבות זאת בדק פנקובר את כתיב 72 המלים שבתפילין, ומצא שהן אכן זהות בעותק הסמינר ובמשנה תורה. 72 מלים אלו היו זהות גם בכתיב יד טברניים אחרים, כגון ש' ו' ש' (ראה לוח 2). אם מצרפים יחד את כלל המסקנות הללו מגיעים למסקנה סופית ש"הרמב"ם סמך על הכתר גם בצורת השירות, גם בחלוקת הפרשיות וגם בענייני נוסח".

פנקובר ממשיך ומשווה את כתיב 72 המלים שבתפילין כפי שהוא ברמב"ם ובכתר (כפי שמשתקף בהערותיו של ר' ישי בעותק הסמינר) עם הכתיב בכמה וכמה כתבי יד ודפוסים. הוא מוצא שישנם שינויים כמעט בכל כתבי היד והדפוסים, ובפרט כאשר בודקים כתבי יד אשכנזיים. בעייתיות במיוחד הן שלוש המילים ולטוטפות/לטטפת/לטוטפת (ראה פרק 8). מתוך שלוש המלים הללו, בשתיים מהן רש"י בפירושו לתלמוד חולק על כתיב הכתר והרמב"ם, והתוספות חולקים במילה אחת. דפוס שונצינו רמ"ח (1488), המבוסס על כתבי יד אשכנזיים, חולק על הכתר והרמב"ם ב-14 מתוך 72 המילים. עדויות אלו מחזקות כמובן את הזיהוי שבין הרמב"ם לכתר, שביניהם אין כאמור הבדלים.

כעת עובר פנקובר לדון בדיוק כתיב התורה שבכתר ארם צובה, וביחסו לכתיב שאר כתבי היד הטברניים המדויקים. מציאת הנוסח של הכתר בהערותיו של ר' ישי מאפשרת להשוות בינו לשאר הכתבים המדויקים המצויים בידינו, ולעמוד על טיבו ודיוקו של הכתר. הרב ברויאר¹¹ ומנחם כהן¹² כבר הוכיחו שכאשר בודקים את הכתיב בנביאים ובכתובים, כתר ארם צובה הוא המדויק ביותר מבין קבוצת כתבי היד הטברניים המדויקים.¹³ ממחקריהם למדנו גם

¹⁰ פנקובר, נוסח התורה, עמ' 54.

¹¹ ברויאר, כתר ארם צובה.

¹² מנחם כהן, מגבשי הכתיב.

¹³ פנקובר, נוסח התורה, עמ' 56.

שכתבי היד הטברניים המדויקים קרובים כולם בכתיב שלהם בתורה. וכעת, כותב פנקובר, משמונה לפנינו בעזרת עותק הסמינר הנוסח המלא של הכתר מספר שמות ועד לספר דברים, נוכל לעמוד על טיב כתיב התורה בכתר ארם צובה.

פנקובר העלה שני ממצאים. הראשון: כאשר בדק מקומות שאין בהם מחלוקת בין כתבי היד, מצא שכתבי כתר ארם צובה בתורה זהה לכתבי היד הטברניים המדויקים. והשני: כאשר בדק מקומות של מחלוקת, מצא ש"בכל המקומות שיש מחלוקת בכתבי היד הטברניים המדויקים בינם לבין עצמם, והמסורה [הערות המסורה] מעידה לטובת צד אחד, כתר ארם צובה תמיד מתאים למסורה".

מסקנתו המסכמת של פנקובר: "כתר ארם צובה הוא המדויק בנוסח התורה (ספרים שמות-דברים) מבין כתבי היד הטברניים המדויקים, הוא המתאים בדיוק המרבי לנוסח המסורה הטברנית. סביר להניח שתוצאות אלו תקפות גם לגבי ספר בראשית... לא מצאנו מקום בתורה שבו חולק כתר ארם צובה על המסורה".¹⁴

מסקנות

ואלו מסקנותיו של פנקובר, כפי שהוא סיכם אותן בספרו:¹⁵

1. עותק הסמינר הוא דפוס חומש שהוגה משמות עד דברים על פי כתר ארם צובה, והוא משמר את הנוסח של כתר ארם צובה.
2. הרמב"ם סמך על כתר ארם צובה.
3. כתר ארם צובה הוא המדויק ביותר מבין כתבי היד הטברניים המדויקים, וזאת לא רק בנביאים ובכתובים, אלא גם בתורה, והוא המתאים בדיוק המרבי לנוסח המסורה הטברנית.

¹⁴ פנקובר, נוסח התורה, עמ' 60.

¹⁵ פנקובר, נוסח התורה, עמ' 73.

ניתוח העדויות השונות בדבר נוסח התורה בכתר

לאחר כתיבת גוף ספרו הגיעו לעיני פנקובר מספר עדויות חדשות על הכתר. בפרק 13 הזכרנו את העדויות האלו, שפורסמו בשנים 1980-1990 על ידי יוסף עופר (תלמידו של הרב ברויאר) ואמנון שמוש. באחרית הדבר לספרו משווה פנקובר את העדות של עותק הסמינר לעדויות הנוספות הללו.¹⁶

כדי לנתח את שלל העדויות בהשוואה לעותק הסמינר, חילק אותן פנקובר לשתי קבוצות. בראשונה הוא כלל את רשימת עטיה-קאסוטו, רשימת סתהון-קאסוטו, הערות ילין/קמחי והלכות הרמב"ם, והשנייה כללה את עדות ר' שמואל ויטאל בלבד.¹⁷ בהשוואתו את העדויות שבקבוצה הראשונה נמצאו חמש מחלוקות בין העדויות השונות; שתיים בתחום הפרשיות הפתוחות והסתומות ("פסל לך" בשמות לד, א ו"כל חלב" בויקרא ז, כב) ושלוש בתחום הכתיב:

1. אלהן/אליהן (שמות א, יט) – "אלהן" בנוסח המקובל. סתהון וקמחי גרסו "אליהן" על פי כתר ארם צובה; בעותק הסמינר מופיע "אלהן", ור' ישי הגיה על פי כתר כתיבת עזרא "אליהן"; לעומת זאת בכל כתבי היד הטברניים המדויקים, במסורה ובספרי התימנים מופיע "אלהן", כפי הנוסח המקובל.¹⁸

2. רעך/רעך (ויקרא יט, טז) – הממצא כאן דומה לממצא ב"אלהן/אליהן": "רעך" בנוסח המקובל; סתהון וקמחי גרסו "רעך" בכתר; בעותק הסמינר מופיע "רעך", ור' ישי הגיה שבכתר

¹⁶ יש לשים לב לכך שגם הרב ברויאר השתמש בחלק מהעדויות החדשות האלה (ברשימות סתהון-קאסוטו, במאורות נתן וברשימת ר' שמואל ויטאל, אולם לא בעותק הסמינר) בהכרעותיו על הנוסח בכתר ירושלים ובנוסח המשוחזר של כתר ארם צובה (וראה באריכות בפרק 14). וראה לוח 3.

¹⁷ פנקובר, נוסח התורה, עמ' 74-90.

¹⁸ פנקובר, נוסח התורה, עמ' 77, 79, 103.

כתיבת עזרא הנוסח הוא "רעך"; ושוב, בכל כתבי היד הטברניים המדויקים, במסורה ובספרי התימנים מופיע "רעך".¹⁹

3. הוא/היא (ויקרא כה, י) – "הוא" בנוסח המקובל; סתהון וקמחי גרסו "היא" בכתר;²⁰ בעותק הסמינר כתוב "הוא" ור' ישי הגיה "בכתר היא"; בכל כתבי היד הטברניים המדויקים, במסורה ובספרים התימניים מופיע "הוא".²¹

בשתי נקודות המחלוקת בתחום הפרשיות הפתוחות והסתומות רשם ר' ישי בעותק הסמינר הערות סותרות או שאינן ברורות. פנקובר כותב שהסיבה לאי ההסכמה בין המקורות ולרישום הבלתי מוכרע של ר' ישי עשויה להיות הצורה הגרפית הבעייתית של הפרשיות האלו בכתר עצמו – אין זה ברור בכתר אם פרשיות אלו פתוחות, סתומות או שאין אלו כלל פרשיות בפני עצמן.²² ואולם הוא קובע כי "ברור שהרמב"ם אכן סמך על הכתר בעניין הפרשיות הפתוחות והסתומות".²³ גם לגבי המחלוקת בכתיב המילה הוא/היא (ויקרא כה, י), מציע פנקובר שניתן לפתור אותה בטענה לאי בהירות גרפית של הכתר – האות ו' ב"הוא" נכתבה קצר וסתהון וקמחי קראו "היא".

בסיכום המסקנות שלו מניתוח הקבוצה הראשונה כותב פנקובר:

נראה שגם במקרים של "אלהן", "רעך" ו"הוא" התאים הכתר לכל כתבי היד הטברניים המדויקים ולמסורה. אלא שבמקרה האחרון יש להניח, שה"ו" נכתבה בצורה קטנה, ולכן יש שטעו וחישבו אותה ל"י" (כך סתהון, קמחי, וכנראה גם [ר' ישי] עמאדי). ואילו בשני המקרים הראשונים נראה שלאחר זמנו של עמאדי, ולפני זמנם של סתהון וקמחי, תיקנו שם [בכתר ארם צובה] (על פי "כתר כתיבת עזרא") וכתבו

¹⁹ פנקובר, נוסח התורה, עמ' 77, 79, 103.

²⁰ יש לשים לב לכך שבעיית הנוסח הוא/היא היא אחת הבעיות הוותיקות ביותר – ראו בדיון על שלושת הספרים שנמצאו בעזרה בפרק 2 בספרנו.

²¹ פנקובר, נוסח התורה, עמ' 60, 77.

²² פנקובר, נוסח התורה, עמ' 76.

²³ פנקובר, נוסח התורה, עמ' 77-80.

"אליהן", "רעין". וחשוב לציין, שכתבי היד התימניים גורסים בכל שלושת המקרים האלה בהתאם למסורה ולכתבי היד הטברניים המדויקים: "אלהן", "רעך", "הוא". וזאת לדעתנו, בעקבות כתר ארם צובה.²⁴

כעת עובר פנקובר לניתוח העדות בקבוצה השניה – בשו"ת ר' שמואל ויטאל. ראשית הוא מנתח בזכוכית מגדלת את התשובה של ר' שמואל ויטאל ואת רשימת המחלוקות שהוא העתיק שם מפרי עטו של מחבר שקדם לו. פנקובר מגיע למסקנה שהרשימה משקפת את המחלוקות שבין כתר ארם צובה לנוסח רמ"ה-או"ת.²⁵ רשימה זו חוברה כנראה במאה ה-16.²⁶

כעת עובר פנקובר להשוואה מפולפלת של עדותו של ויטאל עם עדותו של ר' ישי. שאלת המפתח היא האם 'כתר כתיבת עזרא' שמזכיר ר' ישי זהה לכתר ארם צובה? אם הם אינם זהים, ב'כתר כתיבת עזרא' היה כתוב "אליהן" ו"רעין", וב"כל חלב" הייתה פרשה פתוחה, ואילו בכתר ארם צובה נכתב "אלהן" ו"רעך", וב"כל חלב" אין פרשה. אפשרות זו נוגדת את עדותם של ויטאל, סתהון, קמחי ועטיה על כתר ארם צובה. התירוץ למצב זה הוא, כמו קודם, שישנה אי בהירות גרפית באשר לפרשת "כל חלב", ושהכתר תוקן בידי מאןדהו לאחר שר' ישי הגיה את עותק הסמינר, ואילו העדויות האחרות העידו על הנוסח המתוקן. לפי זה יש גם לומר שהרשימה שהביא ר' שמואל ויטאל מאוחרת – אחרי זמנו של ר' ישי – כנראה מהמאה ה-16.

נבאר אפוא את סדר האירועים, ונביא כדוגמה את המקרה של אלהן/אליהן, בשמות א, יט. במקור נכתב בכתר "אלהן", וכן ראה ר' ישי. מישוהו שינה מסיבה כלשהי את הכתוב ל"אליהן", וכך ראה בעל הרשימה שעליה התבסס ר' שמואל ויטאל, וכן ראו ר' מגשה סתהון

²⁴ פנקובר, נוסח התורה, עמ' 80.

²⁵ פנקובר, נוסח התורה, עמ' 84.

²⁶ פנקובר, נוסח התורה, עמ' 86.

ור' יהושע קמחי. ואולם, כותב פנקובר, אם 'כתר כתיבת עזרא' וכתר ארם צובה זהים הם, קשה ליישב מספר תופעות יוצאות דופן, ובמיוחד קשה להסביר את דברי ר' ישי במקומות אחרים בעותק הסמינר. בעיני פנקובר עדיפה האפשרות ש'כתר כתיבת עזרא' וכתר ארם צובה אינם זהים.²⁷

פנקובר מסכם את ניתוחו:

לפי האפשרות הראשונה [ש'כתר כתיבת עזרא' וכתר ארם צובה זהים] יוצא שיש שניים (או שלושה) מקרים חריגים [בכתיב] בכתר, בהם חולק הכתר על כל כתבי היד הטברניים המדויקים והמסורה. כמו כן היה יוצא עקב מקרים אלו שדווקא כתבי היד התימניים הם המדויקים בתורה, מדויקים אפילו מן הכתר. בעניין שני החילופים בפרשיות שבין הכתר לבין הרמב"ם, ניתן לתרץ כדלעיל [אִי־הירות גרפית], ואין צורך להסיק שהרמב"ם לא סמך על הכתר. לפי האפשרות השנייה [ש'כתר כתיבת עזרא' וכתר ארם צובה אינם זהים], המקרים החריגים הנזכרים לעיל לא היו קיימים בכתר בעת שהגיה ממנו [ר' ישי] עמאדי; כמו כן לפי זה, כתבי היד התימניים זהים לנוסח הכתר, לרבות בשני (שלושת) המקרים שלעיל, אנו נוטים לקבל את האפשרות השנייה, במיוחד מכיוון שעמאדי עצמו מפריד בין שני הכתרים.²⁸

ראינו אם כן שלדעת פנקובר ההשתלשלות ההיסטורית הסבירה ביותר היא:

1. 'כתר כתיבת עזרא' אינו כתר ארם צובה.
2. המחלוקת בעניין שתי הפרשיות נבעו מפירוש גרפי שונה בכתר ארם צובה.
3. המחלוקת בכתיב הוא/היא נבעה מכתיבת ו' קצרה.

²⁷ פנקובר, נוסח התורה, עמ' 89.

²⁸ פנקובר, נוסח התורה, עמ' 90.

4. בין הזמן שר' ישי ראה את כתר ארם צובה או העתק ממנו עד זמן עריכת הרשימה המובאת ב'באר מים חיים' של ר' שמואל ויטאל מישוהו שינה או תיקן את הכתיב בכתר ארם צובה לפחות בשני מקומות ("אלהן" ל"אליהן", "רעך" ל"רעיק").

ומה אני חושב בדבר המסקנות הללו של פנקובר? לפי דעתי, התוצאות הדחוקות והמורכבות שנובעות מאימוץ כל אחת משתי האפשרויות (הראשונה ש'כתר כתיבת עזרא' זהה לכתר ארם צובה, והשנייה שהם אינם זהים) פוסלות את שתיהן. האפשרות השנייה – העדיפה בעיני פנקובר – שמובילה למסקנה שמישהו שינה או תיקן את כתר ארם צובה, נראית בעיני דחוקה, משום שבכל התקופה המדוברת ידועים הכבוד והקדושה שיוחסו לכתר ארם צובה, וכן גם השימור המיוחד שהוא זכה לו. ככל הידוע לנו, נשמר הספר במערה בתנאים אקלימיים טובים, ורק לעתים רחוקות הוצא משם. האם פרנסי ארם צובה היו מרשים למישהו לתקן, או אף לתחזק, את הכתר? לכן בעיני עדיף לומר שעדותו של ר' ישי אינה ברורה דיה ולא נתחשב בה, ואז איננו צריכים להתלבט ולהתפתל בין שתי האפשרויות. עדיף בעיני הניתוח של הרב מרדכי ברויאר ופרופ' יוסף עופר ושחזורם את הנוסח בכתר ארם צובה, כפי שהבאנו אותו בפרק 14. הניתוח שלהם אינו מביא כלל בחשבון את עדות ר' ישי מעמאדיה בעותק הסמינר, והם מגיעים להכרעה בכל מקום, למעט מקום אחד בלבד.

שחזור נוסח כתר ארם צובה על פי פנקובר

נסכם את ניתוחו של פנקובר בפרק זה. כל המאמצים המסובכים שלו לברר ולשחזר את נוסח התורה בחלק האבוד של דפי כתר ארם צובה לא הביאו לתשובה אחת ברורה מה היה נוסח זה, ותמיד נשארו מספר מקומות בנוסח בסימן שאלה. לדברי פנקובר מצב זה נבע משתי סיבות: האחת, אי בהירות גרפית במקומות מסוימים, שהובילה לכך שקוראים וחוקרים שונים פיענחו את הנוסח באופן שונה (פרשיה פתוחה או סתומה, התחלפות האותיות ו'/''); והשנייה, נוסח הכתר שונה או תוקן על ידי מישהו במאה ה-16 או ה-17. מכאן עולה

שאפילו אם ביום אחד נמצא את כל דפי הכתר החסרים לא נוכל לדבר על הנוסח של כתר ארם צובה, מפני שתמיד יהיו ספקות האם אירעם שונה הנוסח, וכן תמיד יהיו ספקות בפיענוח הגרפי.

ובכל זאת, כללתי בספר זה בלוח 3 עמודה של 'כתר ארם צובה משוחזר' שבה רק במקום אחד מופיע הכיתוב 'לא הכרע'. עמודה זו מבוססת על עבודתם של הרב ברויאר ופרופ' יוסף עופר, כפי שראינו בפרק 14.

פרק 17

נוסח התורה של התימנים

כפי שראינו בלוח 3¹, כתיב התורה של התימנים שונה בתשעה מקומות מהכתיב המקובל אצל האשכנזים והספרדים; לעומת זאת, הוא שונה מהכתיב בכתר ירושלים רק במקום אחד. משמעות עובדה זאת מדהימה, והיא שהתימנים החזיקו בנוסח התורה המדויק על פי המסורה, ושמרו עליו במשך כאלף שנה בנאמנות ובדייקנות כמעט מוחלטות.

סופרי תימן נהגו לכתוב שהם כתבו ספרי תורה "על תיקון הספר הידוע במצרים"; הם התכוונו ל"הספר הידוע במצרים" שהזכיר הרמב"ם במשנה תורה, שלדעת כמעט כל מומחי המסורה והחוקרים הוא הוא כתר ארם צובה.² בתחילה השתמשו התימנים בניקוד על פי ומסורה הבבלית (בניגוד למסורה הטברנית), ניקוד שנכתב מעל לאותיות, ועד לפני עשרות שנים בודדות אכן היה עדיין שימוש גם בכתיב יד ממסורה זו.³ מעבר יהודי תימן מהניקוד הבבלי אל הניקוד הטברני היה ככל הנראה תוצאה של השפעתו הגדולה והידועה של הרמב"ם על יהודי תימן.⁴ כאמור, הרמב"ם כתב שהוא סמך בספר התורה שלו ובהלכותיו על "הספר הידוע במצרים", שהוא כולל ארבעה ועשרים ספרים, שהיה בירושלים מכמה שנים להגיה ממנו הספרים. ועליו היו הכל סומכין, לפי שהגיהו בן אשר ודקדק בו שנים

¹ ראה בפרק 15.

² ראה בפרק 12.

³ EJ, Masorah, p1442

⁴ ברויאר, כתר ארם צובה, עמ' 90.

הרבה והגיהו פעמים רבות כמו שהעתיקו". דברים אלו עודדו כנראה את התימנים להשיג העתק של "הספר הידוע במצרים" – הוא כתר ארם צובה, או לחלופין העתק של ספר התורה שכתב הרמב"ם, ומאז ואילך הם כתבו את ספרי התורה שלהם על ידי העתקה מדוקדקת מהעתק זה. ואכן, ידועה ההקפדה של יהודי תימן על שמירת המסורת שלהם,⁵ ועל ההעתקה המדוקדקת של כלל ספרי הקודש שלהם.

בניגוד לבלבול ולמחלוקות בנוסח התורה שאנו עדים להם בתפוצות ספרד ובעיקר באשכנז בימי הביניים (ראה לעיל בפרק 6), כמעט ואיננו שומעים על מחלוקות בתפוצת תימן, ואף אין עדות לכך שהתימנים היו מודעים למחלוקות הקיימות באשכנז ובספרד. ראינו שאף בקודקסים שהגיעו לידינו מהתפוצות השונות, לבד מתימן, קיימים הבדלים מרובים ביניהם; אבל בתימן הנוסח נשמר ונמסר מדור לדור, מסופר לסופר, על ידי העתקה דיפלומטית ממקור אחד – קודקס כתר ארם צובה.

הרב ברויאר מסיק בספרו מסקנה חשובה מהמצאים הללו: "אם נכונים דברים אלה, נמצינו למדים, שהספר הידוע שבמצרים [= כתר ארם צובה] היה שונה עקרונית מכל כתבי היד הידועים לנו. שכן רק הוא לבדו הציג נוסח מתוקן של כתיב המסורה; ונוסח דיפלומטי מתוך הספר הזה זהה עם נוסח אקלקטי מתוך שאר כתבי היד – ואף מעולה ממנו."⁶

⁵ מאלפים שני הסיפורים שהובאו בהקדמה לספרו של הרב יוסף יעקב צובירי "מסורת מדויקת", עמ' ה, על ההקפדה בתימן על דיוק הקריאה. בסיפור הראשון, כאשר אורח מבית כנסת צאלח (בצנעא בירת תימן) קרא בתורה בבית כנסת הרשב"א כ"ץ שלא על פי הדיוקים הנהוגים בו (בענייני שווא נע ושווא נח, דגש חזק ודגש רפה, מלעיל ומלרע) כעס עליו הציבור והחזיר אותו לקרוא שנית את הפסוק. סיפור נוסף מתאר קטטה שפרצה בין שני רבנים מכובדים, על רקע קריאת מילים מסוימות במלעיל או במלרע.

⁶ ברויאר, כתר ארם צובה, עמ' 90.

יש לנו עוד חיזוק לטענה שהתימנים כתבו את ספרי התורה שלהם על סמך הנוסח בכתר ארם צובה. אם משווים את הכתיב בחלק התורה של כתר ארם צובה שהגיע לידינו (המסומן א)⁷ עם נוסחים אחרים,⁸ אנו רואים שאין מחלוקת בינו לבין נוסח התימנים, ולא בינו לבין קודקס ש¹, אבל קיימות מחלוקות עם קודקס ל ב¹⁴ מקומות, ועם קודקס ש ב⁴⁻⁵ מקומות; מכאן שהכתר מעולה יותר מקודקסים אלו. הרב ברויאר מוכיח שהכתר מעולה יותר אף מ^ב ומ^ש¹ ומגיע למסקנה: "אין הוא [כתר ארם צובה - א] רק טוב יחסית לשאר כתבי יד, אלא הוא בבחינת "טוב מוחלט"; הוא המייצג את נוסח המקרא על פי המסורה". כדי לבחון ולאושש את המסקנה הזאת השווה הרב ברויאר את כתיב הנ"ך בא [הכתר] ובלקש^ד ובלקש^י; ומסקנתו: "הוא [כתר ארם צובה] שנתן לסופרי תימן את הנוסח המעולה של התורה".⁹

התימנים נהגו לכתוב ספרי 'תאג' (כתר), שהם מעין קודקסים של התורה – כתובים ביד, בלי נ"ך ובלי תרגום, ועם ניקוד, טעמים והערות מסורה. התיגאן (כתרים) היו האמצעי למסירת נוסח התורה מדור לדור. גם לאחר הגעת הדפוס לתימן המשיכו הסופרים שם להשתמש בתיגאן בתור האמצעי למסירת נוסח התורה. כך מעיד הרב יחיא צאלח [תימן, 1713-1805]:¹⁰

ידוע ומפורסם כי העתק שלנו הועתקו מספר [= ספר תורה] שכתב הרמב"ם בכתב יד קודש שלו, כמו שמעידים הסופרים בסופי התיגאן, שהכל – בצורת הפרשיות מלא וחסר – כפי הספר שהיה במצרים והגיהו בן אשר שנים רבות.

⁷ החל מדברים כח, יז ועד לסוף ספר דברים.

⁸ וראה בפרק 16 השוואה דומה שערך יצחק פנקובר.

⁹ ברויאר, כתר ארם צובה, עמ' 90.

¹⁰ שרית פעולת צדיק, חלק א סימן כד.

וכך מסביר הרב יוסף צובירי [תימן וישראל, 1916-2000] בהקדמה לקונטרס שלו 'מסורת מדויקת', המודפס ב'ספר כתר תורה תאג' המרגלית' שיצא לאור בישראל:¹¹

התיגאן נכתבו בידי סופרים בקיאים ומדייקים, העתיקום דור אחרי דור זה מזה, למשל תאג' זה הועתק מתאג' שקדם לפניו, ושלפניו מתאג' שקדם לו, וכן הלאה למעלה עד זמנו של הרמב"ם ז"ל, ... והנה ראיתי בכמה תיגאן שכתבו בפירוש בסיום ההעתק כדבר הזה, לדוגמא תאג' על קלף, מהודר ומדויק שהיה בבית כנסת "אלשיך" [בצנעא בתימן] כתוב בסופו בזה הלשון, כתבתי זאת התורה ... כתבתי הכל על תיקון הספר שהיה במצרים שהגיהו בן אשר ודקדק בו שנים רבות, והכותב הקל הצריך לרחמי שמים דוד בן בניה בן סעדיה רי"ת [רוח ה' תצחנן] – בשנת אתשצ"ח לשטורת (הרמ"ז ליצירה [= 1487]).

ובכל זאת היו הבדלים קטנים בין התיגאן השונים. התימנים מזכירים שני נוסחים של נוסח התורה, האחד מזוהה עם בית הכנסת צאלח, והשני מזוהה עם בית הכנסת הרשב"א כ"ץ, שניהם בצנעא שבתימן. ואולם ההבדלים שביניהם היו מזעריים ובענייני ניקוד וטעמים, ולא היו הבדלים כלל בענייני מלא וחסר או בפרשיות.¹² באשר למקור המסורת התימנית בנושא הכתיב המלא והחסר, ישנן דעות שונות לחכמים התימנים. הרב יחיא צאלח סבר כאמור שענייני חסרות ויתרות הובאו לתימן בספר התורה שכתב הרמב"ם; לעומתו, הרב עמרם קרח [תימן וישראל, 1871-1952] סבר שבעניינים אלו התימנים המשיכו את המסורת שכבר הייתה בתימן. הרב יוסף קאפח¹³ תמך

¹¹ צובירי, מסורת מדויקת, עמ' ו בהקדמה.

¹² צובירי, "מסורת מדויקת", עמודים ו-ז בהקדמה.

¹³ ראה פנקובר, נוסח התורה, סעיף 6 בעמ' 95, שם הוא מביא את השערתו של הרב יוסף קאפח ש"עד לשנת 1185 כתבו התימנים את התנ"ך לפי 'המסורת התימנית העתיקה', ולאחר שנה זו החלו לשנות ולכתוב לפי 'מסורת בן אשר'. שינוי פתאומי זה נבע, לדעתו [של הרב קאפח], מהחלטתו הפסקנית של הרמב"ם במשנה תורה. הרב קאפח ממשיך "פסק החלטי זה הוא שגרס ליהודי תימן לעזוב לאט לאט את מסורתם ומנהגיהם בפתחויות וסתומות, חסרות ויתרות, ולהגרר אחר המסורת הכללית של אהרן בן אשר". הוא מציין שכתבי

ככל הנראה בעמדתו של הרב צאלח, וכן עולה גם מהשערות של יצחק פנקובר שנפגוש בהמשך הפרק, ולכאורה כך עולה גם מדברי הרב צובירי לעיל.

יש לציין שבמשך הדורות אנו פוגשים ידיעות על מספר קטן של מחלוקות בין התיגאן אף בענייני כתיב. למשל, במדרש 'אור האפלה' לר' נתנאל בן ישעיהו (מחכמי תימן במאה ה-14) מובא על הפסוק בבראשית כא, לב שהשם "כדר לעומר" כתוב בשתי שורות.¹⁴ דוגמה אחרת המופיעה שם מצויה בספר במדבר כא, לה, שם כתוב "ויכו אתו ואת בנו" במקום "בניו".¹⁵

הנוסח התימני בישראל

זה המקום לספר על השיחות שקיימתי בשנים 1987 ו-2012 עם אחד מבכירי הסופרים והמגיהים התימנים בישראל, הרב יוסף קלזאן. הוא סיפר לי שהיריבות בין הנוסחים השונים של בתי הכנסת צאלח והרשב"א כ"ץ עדיין חיה וקיימת בישראל, וכל צד טוען שרוב התימנים בישראל כותבים וקוראים לפי הנוסח שלו. אולם הוא אישר שההבדלים בין הנוסחים הם רק בענייני ניקוד וטעמים. הוא גם ציין שכאשר דיברו בתימן על טקסטים מודפסים, הכוונה הייתה לטקסטים שהובאו מחוץ לתימן, משום שבתימן לא הדפיסו תיגאן או חומשים.

הרב קלזאן סיפר דברים מפתיעים על מסירת נוסח התורה בעדה התימנית בדורות האחרונים: הוא תלמיד של הרב התימני הידוע בבקיאותו בתורה, הרב יחיא אלשיך [תימן וישראל, 1915-1996], שבחן אותו בזמנו כדי לוודא שהוא יודע בעל פה את כל התורה שבכתב, כולל החסרות והיתרות. לדברי הרב קלזאן, כאשר הוא מגיה

היד התימניים הקדומים ביותר של התורה (בניקוד תימני בבלי) חם מהשנים 1356, 1372, 1433 ו-1444, ושלגבי נוסח התורה דעתו של הרב קאפח דומה במידה רבה לדעת הרב יחיא צאלח וחכמי תימן אחרים.

¹⁴ במקור "נחלק לשתי שטין".

¹⁵ צובירי, "מסורת מדויקת", עמ' 8 ובהקדמה, הערות 8-9.

ספר תורה הוא אינו משתמש בספר לשם השוואת הנוסח, אלא בוחן ומגיה את ספר התורה על פי הנוסח שבראשו. אנו רואים אפוא שבניגוד לכל העדות האחרות, ובניגוד להלכה המקובלת, מסירת נוסח התורה מדור לדור בעדה התימנית הייתה ועודנה במידה מסוימת בעל פה.

לאחר שהתימנים עלו ארצה הם החלו להשתמש בטכנולוגיה מודרנית, והוציאו לאור תיקוני סופרים שנקראו 'ספר כתר תורה תאג', ובהם בכל עמוד צילום מספר תורה, צילום מחומש מודפס וצילום תרגום אונקלוס מודפס. בנוסף נדפסו בהם הפטרות, מגילת אסתר וקונטרסים בענייני דקדוק ומסורה. צילום ספר התורה בתיקון הסופרים שימש את הסופרים התימנים לכתיבת ספרי תורה. הרב קלזאן מחזיק בספר כתר תורה תאג' שכזה ('המרגלית'), שהוצא לאור בשנת 1964 על ידי יוסף חסיד, אולם שמו של הרב יוסף צובירי נקשר לעריכת הספר. ספר זה היה בשימוש נרחב של סופרים תימנים. והנה עובדה מפתיעה נוספת – הרב קלזאן מצא בצילום ספר התורה המופיע בספר (ספר התורה של משפחת עראקי) חמש שגיאות כתיב. הוא הודיע למוציא לאור, ובמהדורה הבאה של הספר בחרו בספר תורה אחר, מדויק יותר. הרב צובירי נאלץ לפרסם הודעה גלויה שבה הוא כתב:

הנני מבהיר ומודיע בזה לכל מי שמעוניין לדעת את האמת, כי בהוצאת כתר תורה תאג' כולל תיקון סופרים, אשר הדפיס מר יוסף חסיד עם צילום ספר תורה בשנה תשכ"ד, אין לי בהוצאה זו שום שותפות שהיא, לא כספית ולא מעשית, לא בסידורו ולא בעריכתו.

הרב קלזאן אינו זוכר מתי גילה את השגיאות ומתי הוציאו את המהדורה המתוקנת, אבל מי יודע כמה ספרי תורה תימניים נכתבו בהעתקת הנוסח עם שגיאות הכתיב מהמהדורה הראשונה של תיקון הסופרים. יש לקוות שלפחות תיקון הסופרים המופיע במהדורה השנייה משקף במאה אחוזים את נוסח התימנים. יוצא אפוא דבר אירוני – שהצלחה הכבירה של התימנים בשימור נוסח התורה

במשך כמעט אלף שנים בהסתמך על כתבי יד, סבלה ממכה קשה דווקא בהגיעם לישראל ובאימוצם את הטכנולוגיה המודרנית.

מכל מקום, ניתן לומר לסיכום כי הצלחתם של התימנים בשימור נוסח התורה של המסורה בעזרת השיטה הדיפלומטית, עלתה על הצלחת האשכנזים והספרדים בניסיונותיהם השונים לשמר את הנוסח בשיטה האקלקטית.

הרמב"ם, כתר ארם צובה ונוסח התורה של התימנים

יצחק פנקובר, שאת מחקריו וממצאיו בנוגע לכתר ארם צובה תיארנו בפרק הקודם באריכות, עוסק בסוף ספרו בנוסח התורה של התימנים וביחסו לכתר.¹⁶ הוא מביא את דבריו של הרב יחיא צאלח שראינו לעיל:

ידוע ומפורסם כי העתק שלנו הועתקו מספר שכתב הרמב"ם בכתב יד קודש שלו, כמו שמעידים הסופרים בסופי התיגאן, שהכל – בצורת הפרשיות מלא וחסר – כפי הספר שהיה במצרים והגיהו בן־אשר שנים רבות, שאליו רמז רבינו בחבור [= של הרמב"ם, הלכות ספר תורה ח' ד']. ואף במנין הדפים לא זזו ימין ושמאל מסידור הרמב"ם [מהסדר שקבע בספר תורה שלו], יען שהעתיקוהו ממש מספר שכתב הרמב"ם.¹⁷

מהקטע הזה לומד פנקובר מהי משמעות השורה החותמת מספר ספרי תאג' תימניים מהמאה ה־15 וראשית המאה ה־16: "הכל על תיקון הספר שהיה במצרים שהגיהו בן אשר ודקדק בו שנים רבות כמו שהעתיקו". להבנתו, אין משמעותה שהתאג' הועתק מספר בן אשר (או מהעתק שלו), אלא שההיבט ההלכתי של כתיבת ספר תורה – כלומר שלושת התחומים של הפרשיות הפתוחות והסתומות, צורת השורות והכתיב המלא והחסר – מועתק בתאג' מספר התורה שכתב

¹⁶ הדיון של פנקובר בסוגיה מורכב. הקורא שאינו מעוניין להעמיק מוזמן לדלג לפרק הבא.

¹⁷ שרית פעולת צדיק, חלק א, סימן כד, עמ' כו.

הרמב"ם.¹⁸ כדי לבדוק האם נוסח התימנים הוא באמת נוסח הרמב"ם השווה פנקובר בין נוסח התורה התימני לבין נוסח התורה בכתר ארם צובה (בספרים שמות עד דברים, וזאת על סמך עותק הסמינר שעסקנו בו בפרק 16), שהרי כבר הוכחנו שהכתר זהה לרמב"ם בשלושת התחומים האלה.

בתחום הפרשיות הפתוחות והסתומות יש זהות בין שני הנוסחים, למעט שני מקומות בויקרא ז. בשני מקומות אלה התימנים סטו מכתר ארם צובה וכתבו על פי הכנתם בהלכות הרמב"ם: ברשימת הפרשיות של הרמב"ם הוא הביא שני מקומות אלו בצורה דרמשמעית, והתימנים הבינו את המשמעות הלא-נכונה. הרב צאלח אף הוא התלבט בכפל המשמעות הזה בלשון הרמב"ם. כך אנו רואים שוב שמי שקובע את נוסח התורה על פי הלכות הרמב"ם במשנה תורה עלול לטעות.¹⁹

באשר לתחום צורת השירות: צורת שירת הים – לרבות השורות לפנייה ולאחריה, זהות בנוסח התימני, בכתר ארם צובה ובהלכות הרמב"ם. כך גם לגבי שירת האזינו, למעט מקום אחד שבו הנוסח התימני סוטה מכתר ארם צובה. ושוב: הסיבה היא דרמשמעות במשנה תורה במקום הזה. בעקבות בחינת שני התחומים האלה מגיע פנקובר למסקנה "שהתימנים, בקבעם את הפרשיות הפתוחות והסתומות וצורת השירות, סמכו על משנה תורה לרמב"ם – ולא על ספר התורה של הרמב"ם או על הכתר".

באשר לתחום הכתיב, הרמב"ם לא קבע תחום זה בספר ההלכה שלו, למעט הקטעים בתפילין שהבאנו בפרק הקודם. השוואת הכתיב כפי שהוא בנוסח התימני (כפי שהובא בספרו של הרב ברויאר), וכפי

¹⁸ או לחלופין, כפי שפנקובר כותב בעמ' 64, מבוסס על ספר ההלכות של הרמב"ם.

¹⁹ ראה פנקובר, נוסח התורה, עמ' 64-66.

שהוא בכתר ארם צובה (על פי עדותם של עותק הסמינר ושל ר' יעקב ספיר ב'מאורות נתן' – משמות עד דברים), מראה זהות ביניהם.²⁰

לאחר בחינת שלושת התחומים, מסקנתו של פנקובר בעניין היחס שבין נוסח התימנים, נוסח כתר ארם צובה, נוסח ספר התורה של הרמב"ם והלכות הרמב"ם במשנה תורה היא שהיו שני שלבים בקביעת נוסח התורה התימני. בשלב הראשון, בזמנו של הרמב"ם, קיבלו בתימן העתק מדויק של הלכות ספר תורה מהמשנה תורה וקבעו את הפרשיות הפתוחות והסתומות ואת צורת השירות על פיו, ואולם נפלה טעות בהבנת הרמב"ם בשלושה מקומות (שתי טעויות בוויקרא ז לגבי הפרשיות, וטעות אחת בשירת האזינו). בשלב השני, עוד בזמנו של הרמב"ם או סמוך לכך, החליטו בתימן לקבוע את הכתיב על פי ספר התורה שכתב הרמב"ם או על פי העתק שלו. אם ניתוח זה נכון, עולה מכאן שמשמעות ההערה שהזכרנו לעיל, המצויה בכתבי יד תימניים, "הכל על תיקון הספר שהיה במצרים שהגיהו בן אשר ודקדק בו שנים רבות כמו שהעתיקו", היא שחלוקת הפרשיות והשירות נעשתה על פי הלכות הרמב"ם, והלכות אלו התבססו על 'הספר במצרים' שהוא כתר ארם צובה. הכתיב המדויק, לעומת זאת, נקבע על פי ספר התורה שכתב הרמב"ם.²¹

את פרטי השינויים בין הנוסח התימני, נוסח כתר ארם צובה והנוסח המקובל אפשר לראות להלן בפרק 21, בדיוננו על קריאה כיום בספר תורה תימני לאור תשובת הרב נחום רבינוביץ.

²⁰ ישנם שני מקרים של מחלוקת לגבי כתיבת מילה מסוימת כמילה אחת או כשתיים נפרדות: "כסיה" (שמות יז, טז), "הלה" (דברים לב, ו). ולפי עדותו של ספיר, מחלוקת זו קיימת גם באשר לשלושת המופעים של המילה "פוטפרע" בספר בראשית.

²¹ פנקובר, נוסח התורה, עמ' 67-71.

"וראיתי בקראקוב ספר תורה שכתבה הרמ"א בכתב ידו הטהורה ואף שלא היה אומן כלל במלאכת הכתיבה חיבה יתירה נודעת לה בהזכר מי כותבה, ואין קורין בה רק ביום הכיפורים, וסימני החסרות ויתירות שבה מסודר כפי הספר תורה שנמצאת בארם צובה מהגהות בן אשר בעצמו המפורסמת בשם כתר תורה, ואותה ציוה הבית יוסף [כינוי לר' יוסף קארו] להעתיק אות באות ושלחו להרמ"א, וכמדומה ששילם הרמ"א בעד ההעתקה מאה אדומים."

הרב רפאל נתן נטע רבינוביץ (נפטר בשנת 1879).
מחבר ספר 'דקדוקי סופרים'.

חלק ד

ספר התורה של הרמ"א
וכתיבת ספר נ"ך בימינו

פרק 18

ספר התורה של הרמ"א

הרמ"א (ר' משה איסרליש, פולין, 1530-1572)¹ היה ראש ישיבה ואב בית דין בקרקוב שבפולין, והקים שם בית כנסת ובית מדרש. הוא היה גדול פוסקי אשכנז במאה ה-16, שהוסיף את הערותיו ההלכתיות לשולחן הערוך של ר' יוסף קארו, ועשה אותו בכך לספר ההלכה החשוב ביותר גם בתפוצות אשכנז, כפי שהיה ליוצאי ספרד. הוא היה לדמות נערצת וסמכותית לכל בני אשכנז מימיו ועד היום, ונפוצה האמרה (שטבע החת"ם סופר) "בני ישראל יוצאים ביד רמ"א".

תיקון הסופרים ששלח ר' יוסף קארו והשינויים מהנוסח המקובל

מצווה מהתורה על כל יהודי לכתוב לעצמו ספר תורה. כך פסק השולחן ערוך: "מצות עשה על כל איש מישראל לכתוב לו ספר תורה. ואפילו הניחו לו אבותיו ספר תורה, מצוה לכתוב משלו. ואינו רשאי למכרו, אפילו יש לו הרבה ספרי תורה." לא זו בלבד, בהערה המיוחדת לרמ"א מובא כאן: "ואפילו אין לו מה יאכל, רק ע"י הדחק."² כפי שנראה להלן, הרמ"א החשיב מאוד מצווה זו של כתיבת ספר תורה.

הלכה נוספת שהביא הרמ"א לגבי כתיבת ספר תורה – ושיטתו בכך ייחודית בעולם הפסיקה – היא "גם צריך להניח מעט חלק בין פסוק

¹ בפרק זה אנו עוסקים ברמ"א – באות א' – להבדיל מן הרמ"ה, ר' מאיר הלוי אבולעפיה, שקדם לרמ"א בשלוש מאות וחמשים שנה בערך, ועסקו בו לעיל.

² שולחן ערוך יורה דעה, הלכות ספר תורה, רע, א.

לפסוק³; כלומר שיש להשאיר רווח (בנוסף לרווח הרגיל של אות אחת בין מילה למילה) בין סוף כל פסוק לתחילת הפסוק הבא. ואכן, בזמן האחרון התגלו מספר ספרי תורה עתיקים שמקורם כנראה בפולין של תקופת הרמ"א או מעט לאחר מכן, שניכר בהם הרווח בין פסוק לפסוק, כפי פסיקה זו של הרמ"א. ככל הידוע לי, הרווחים בין פסוק לפסוק אינם מופיעים בספרי תורה אחרים, ולכן קיומה של תופעה זו בספר תורה מסוים תצביע על שיוך הספר לפולין ולתקופת הרמ"א.

מספר מקורות מהימנים מהמאות ה-19 וה-20 טוענים שהיה בבית הכנסת של הרמ"א בקרקוב ספר תורה עתיק, שעל פי המסורת נכתב על ידי הרמ"א עצמו, על פי כתב יד מיוחד שהובא עבורו לקרקוב. כדי לממש את המצווה של כתיבת ספר תורה וכדי שספר התורה שלו יהיה מדויק, שלח הרמ"א לר' יוסף קארו, שחי בצפת, סכום כסף גדול של מאה אדומים זהב וביקש לשלוח אליו העתק של כתר ארם צובה. ר' יוסף קארו קנה בכסף זה 'תיקון סופרים' שהועתק מכתר ארם צובה.⁴ תיקון הסופרים הזה היה בצורת קודקס, שכלל את חמישה חומשי תורה ללא ניקוד – אבל עם הערות המסורה בשוליים – והיה כתוב על קלף. ר' יוסף קארו שלח לרמ"א את תיקון הסופרים בשנת 1570, והרמ"א כתב על פיו בידו שלו ספר תורה. מקורות אלו מעידים כי ישנם ארבעה עשר שינויים בין כתיב ספר התורה של הרמ"א לבין כתיב הנוסח המקובל, כלומר נוסח רמ"ה"א"ו"ת.

כעת נביא, בסדר כרונולוגי, את המקורות המתארים את משלוח תיקון הסופרים, והמעידים על מצבו של ספר התורה ועל השינויים שבינו

³ שולחן ערוך אורח חיים, הלכות תפילין לב, לב. אמנם הרמ"א הביא הלכה זו בהלכות תפילין, אבל זו גם פסיקתו לגבי כתיבת ספר תורה.

⁴ אם נדייק, חלק מהמקורות מכנים את הספר שממנו נכתב תיקון הסופרים "ספר של בן אשר", כפי שכינה אותו הרמב"ם. ראינו בפרק 12 שכמעט כל החוקרים מסכימים על כך שהספר של בן אשר הוא "הספר הידוע במצרים" שעליו סמך הרמב"ם, והוא כתר ארם צובה. בהמשך פרק זה נמשיך לקרוא לספר שממנו נכתב תיקון הסופרים 'כתר ארם צובה'.

לבין הכתיב המקובל.⁵ חלק מן המקורות שנביא יחשפו בפנינו גילויים חדשים על סיפור זה, וחלקם יאמתו ויחזקו את סמכותם של המקורות המקבילים להם. בעזרת מקורות אלה ננסה לענות על ארבע שאלות:

1. מה היו ארבעה עשר השינויים שבין כתיב ספר התורה של הרמ"א והכתיב המקובל, ואלו מהם מופיעים בכתר ארם צובה?
2. מה באמת מקור הנוסח של תיקון הסופרים ושל ספר התורה של הרמ"א?
3. מה היה מצב ספר התורה של הרמ"א במאות ה'19 וה'20, ואלו תיקונים נעשו בו ומתי?
4. האם אגדת משלוח תיקון הסופרים על ידי ר' יוסף קארו היא אמת? ואלו המקורות:

1. הרב רפאל נתן נטע רבינוביץ [נפטר בשנת 1879], ידוע כמחבר 'דקדוקי סופרים' על נוסח התלמוד הבבלי, וכתב גם הערות על גיליון ספר 'שם הגדולים' לחיד"א שיצא לאור בשנת תרי"ג (1853);⁶ וכך הוא העיר שם על הרמ"א:

וראיתי בקראקוב ס"ת שכתבה הרמ"א בכתב ידו הטהורה ואף שלא היה אומן כלל במלאכת הכתיבה חיבה יתירה נודעת לה בהזכר מי כותבה, ואין קורין בה רק ביוה"כ [ביום הכיפורים], וסימני החסרות ויתירות שבה מסודר כפי הס"ת שנמצאת בארם צובה מהגהות בן אשר בעצמו המפורסמת בשם כתר תורה, ואותה ציוה הב"י [בית יוסף, כינוי לר' יוסף קארו] להעתיק אות באות ושלחו להרמ"א, וכמדומה ששילם הרמ"א בעד ההעתקה מאה אדומים. ושם מצאתי כתוב בפ' [בפרשת] תצא דכא באלף, ואות ו' דשלום אינה קטועה רק קצרה מעט משאר ווין.

⁵ אני מודה לרב דוד יצחקי על עזרתו באסיפת המקורות. ראה יצחקי, נביאי האמת וצדק, עמ' 111.

⁶ ראה: ישורון, מאסף תורני, כב-כג (תש"ע), עמ' רנב.

2. ר' מרדכי וייסמאן חזית [להלן: מו"ח], מאנשי קרקוב, ראה את תיקון הסופרים ואת ספר התורה, והעתיק – כפי שנראה להלן – את הכתוב בראש תיקון הסופרים. הוא כתב מאמר בכתב העת 'המגיד' שיצא לאור בשנת 1857, והוא מתאר בו את מה שמצא בעיר קרקוב.⁷ וכך כתב:

ושם [בבי"כ הקדוש אשר הקדיש אבי הרמ"א] נמצא ספר תורה אשר כתב משה הוא רבנו הרמ"א וצ"ל עפ"י תיקון סופרים כ"י [כתב יד] נפלא מאד אשר קנה מצפת במחיר מאה אדומים (דוקאטען) בשנת ש"ל [1570], וגם התיקון סופרים ישנו בביהכ"נ ההוא ויש עלינו חרם לכל יוציאוהו החוצה. כתוב בתחילתו: (הערת מו"ח: במקומות אשר לא יכולתי לקרוא הצגתי נקודות כזה ....) "נעתק בעזהשי"ת [בעזרת ה' יתברך] ונתקן מחכם .... מן כתב ירושלים עיר הקדש תבנה ותכונן לקהל מצרים."

אש תיקון הסופרים מקרקוב מובאת אפוא הקדמה שמקורה בכתר מ צובה, ומעידה על כתיבתו של הכתר עבור קהל מצרים. מו"ח עתיק גם את נוסח הקולופון המובא בסוף התיקון, קולופון שהועתק מסוף הכתר.⁸ קטע סיום זה מתחיל במשפט: "זה המצרף [המצחף] השלם של כד הספרים שכתב אותו אר(יה) שלמה .... הסופר המהיר".

מו"ח מעיר שהוא מצא בתיקון רק את חמשת חומשי התורה. אני משער שהסיבה שיש בו רק חמישה חומשי תורה היא שהסופר שהעתיק את נוסח התורה מהמקור אל תיקון הסופרים בעבור הרמ"א ידע שמטרת הרמ"א היא כתיבת ספר תורה, ולא תנ"ך, ולכן העתיק רק את התורה ובלי ניקוד, אבל עם הערות המסורה. הסופר כנראה הוסיף את הקולופון כדי להוכיח שהוא העתיק את נוסח התורה מכתר ארם צובה – או מהעתק של כתר ארם צובה – וכך להגביר את סמכותו של הנוסח.⁹

⁷ המגיד, שנה ראשונה (תרי"ז), מס' 47-48.

⁸ את נוסח הקולופון אפשר לראות אצל שמוש, הכתר, עמ' 164.

⁹ ראה: Penkower, "Maimonides", pp.42,67.

3. מו"ח הוסיף לכתוב על תיקון הסופרים ועל ספר התורה בשנת 1858: ¹⁰ "והנה בת"ס [בתיקון סופרים] הזה וגם בהספר תורה [בספר התורה] אשר כתב הרמ"א ז"ל על פיו נמצאים יד שינויים נגד כל ספר תורה בקהלות ישראל בארצות הללו, הנכתבים כפי דעת בעל אור תורה". נוסח 'אור תורה' הוא הנוסח המקובל על האשכנזים והספרדים, והוא מה שכיניתי במהלך הספר נוסח רמ"ה-או"ת. בהמשך מונה מו"ח ארבעה עשר שינויים בכתיב המילים, שני שינויים בפרשות פתוחות וסתומות ושני שינויים בכתיבת אותיות ק'. אין זה ברור אם מו"ח מצא את ארבעה עשר השינויים בעצמו, או שהעתיק את הרשימה ממישהו אחר.

4. יעקב ספיר הלוי, כתב בספר המסעות שלו 'אבן ספיר' בשנת 1864: ¹¹

והנה יצאתי מגבול מצרים על גבול סוריא לדבר אודות התנ"ך הנפלא שבאר"צ [שבארם צובה] לא אוכל עבור מעליו עד אם דברתי דברי על אשר כבר קדמוני מבקרי זמנינו להעיר על חומש כ"י כמוהו אשר בק"ק [בקהילה קדושה] קראקוב בביהכנ"ס של רבינו הרמ"א ז"ל אשר שלח לו מרן הב"י [הבית יוסף] ז"ל מעה"ק [מהעיר הקדושה] צפת ת"ו [תיכנה ותיכונן] שקנה שם בעבורו במאה אדומים זהב.

בהמשך מצטט ספיר את דברי מו"ח במהדורות 'המגיד', וברור שבביטוי "קדמוני מבקרי זמנינו" הוא מתכוון למו"ח. ספיר הוא הראשון שטען שהקטע המועתק על ידי מו"ח מסוף התיקון הוא הקולופון של הכתר, ומסקנתו נתמכת על ידי חוקרי זמננו. ¹² יש גם לזכור שיעקב ספיר היה המחבר של מחברת 'מאורות נתן' (ראה בפרק 13 לעיל).

¹⁰ המגיד, שנה שנייה (תרי"ח), מס' 16.

¹¹ יעקב ספיר הלוי, אבן ספיר, ליק תרכ"ו, עמ' 4. הוא בסיס לפסק הלכה של הרב עובדיה יוסף (ראה בפרק 21).

¹² ראה: Penkower, "Maimonides", pp. 37-38.

5. **יחיאל מתתיהו צונץ**, הוציא בשנת 1874 את ספרו 'עיר הצדק' על תולדות העיר קרקוב ועל הרמ"א. וכך כתב שם:¹³

[הרמ"א] גם היה סופר מהיר במלאכת כתב אשורית וכתב לעצמו ספר תורה יפה מאוד (והוא עודנו בביהכ"ג שלו וקוראים בו בשבתות ויו"ט) עפ"י תיקון סופרים כ"י אשר קנה מצפת ע"י הגאון מהרי"ק [מורנו הרב יוסף קארו] ז"ל במאה אדומים (והוא גם הוא מונח שם בארון מיוחד, והגהות רבות בין שורותיו יצהירו עפ"י הת"ס [התיקון סופרים] מחעלם [אולי הכוונה לחאלב] ופראג), וי"ד שינויים נמצאים בו נגד כל ספרי תורות אשר בארצותינו, הלא המה כתובים על עלי המגיד שנה א' גליון נ"ד ושנה ב' גליון י"ו [המאמרים של מו"ח הנ"ל].

בהערה¹⁴ על פסקה זו מוסיף צונץ: "לפי ידיעתי אין קוראים בו רק ביום הכיפורים לבד, וכבר נתקלקלו יריעות רבות ממנו, ונכתבו חדשות במקומן, ואותן מכתב יד הרמ"א לא רבות הנה עוד". הערה זאת נראית כסותרת את דבריו בגוף הספר, שספר התורה היה "יפה מאוד" ושקוראים בו באופן קבוע; ומסתבר שההערה מדויקת יותר מהכתוב בספר.

6. **שמואל זיינוויל כהנא** כתב בספרו 'ענף עץ אבות', שנדפס בקרקוב בשנת 1903:

הרמ"א עזב עוד ספר תורה כתב ידו אשר כתב לעצמו עפ"י תיקן סופרים כ"י אשר קנה מצפת ע"י הג"מ [הגאון מורנו] רבינו יוסף קארו בעד מאה אדומים, הספר תורה גם הכ"י מונחים עוד עד היום הזה בביהכנ"ס שלו, וי"ד שנויים נמצאו בו נגד כל ספרי תורה אשר בארצנו וקוראים בו בש"ת [שמחת תורה].

¹³ יחיאל מתתיהו צונץ, **עיר הצדק**, למברג תרל"ד, עמ' 10-11.

¹⁴ ראה צונץ (לעיל הערה 13), הערה 23 בעמ' 25.

7. ר' ברוך מנדלבוים [1834-1905] מעיד בספרו 'נודע בשערים',

שנדפס בשנת 1904:¹⁵

הלכה למעשה ראיתי בספר תורה כ"ק [כתב יד קודשון הרמ"א ז"ל בקראקוב כמה שיטין כתב קטן ונראה שהיה שם טעות ותיקנו וגם קודם העמוד המתחיל 'הבאים אחריהם' הרחיב כמה אותיות, גם הדף האחרון אינו רחב כאחרות וגם האותיות כנראה שהרחיב מעט בדף הזה.

8. ר' עקיבא יהוסף שלזינגר [1837-1922] מעיד בספר השאלות

ותשובות שלו:¹⁶

וכשבאתי להתם [לשם, לקרקוב] זכיתי להיות עולה בספר תורה שלו בל"ג בעומר, ולא עוד, גם הראו לי ספר תורה של אביו של הרמ"א, וגם הביאו לפני "כתר" מן הגאונים קדמאין, ואמרו לי, כאשר ביקש הרמ"א לכתוב ספר תורה שלו, שלח אל מרן הב"י [הבית יוסף] שישלח העתק כתב יד מהקדמונים, ושלחו לו זה על קלף ישן נושן, והוא באוצר עתיק שמור בק"ק [בקהילה קדושה] קראקוב בעליה של בהכנ"ס של הרמ"א. וראיתי כתוב עליו שנכתב מן מר אהרן בן מר אשר גאון מן זמן הגאונים בבבל, וראיתי כתוב בו כל הצ' ב"י הפוכה [החלק האחורי של אותיות צ' שבתיקון נכתב כאות י' הפוכה, וזו אינה הדרך המקובלת לכתוב את האות צ'].

9. יהודה ליב ביאלר כתב ב'ספר קראקוב'¹⁷ מאמר על הספר ועל

גורלו:

באחד הארגזים נשמר בזהירות רבה ספר תורה שכתב הרמ"א לעצמו. מרוב ימים טושטשו אותיות, הוחלפו בו יריעות, שנשארו שמורים בארגז וקראו בו ביום הכפורים בלבד ולפעמים גם בשמחת תורה. לאחרונה הפסיקו לגמרי להשתמש בו ושמר

¹⁵ מנדלבוים, נודע בשערים, ירושלים תשנ"ב, חלק ב סימן י.

¹⁶ שרית עקיבא יוסף, ירושלים תשי"ט, סימן יז; מובא אצל יצחקי, נביאי האמת וצדק, עמ' 111.

¹⁷ ראה: ביאלר, קראקוב, עמ' 159-165.

אותו בבית הגנזים. מאות בשנים שמרה קהלת קראקוב על ספר תורה זה, שראו בה קדושה יתירה, היו מוציאים אותו מזמן לזמן, גוללים ומחזירים למקומו. עד שבאו הנאצים בשנת ת"ש והשמידו אותו יחד עם יתר העתיקות יקרי הערך שנמצאו באוצר בית הכנסת.

10. יצחק פנקובר דן בסוף מאמרו משנת 1981¹⁸ בנושאים הקשורים לעניינינו כאן – הוא עוסק בתיקון הסופרים של קרקוב (עמ' 37-61), בייחוסו של התיקון לר' יוסף קארו (עמ' 62-64), בקשר של התיקון לצפת (עמ' 65-68) ובקשר שלו לרמ"א (עמ' 69-72). כפי שנראה להלן, לפי הניתוח של פנקובר אין בסיפור אמת, למעט האפשרות שבמאה ה-16 אכן היה קיים בצפת תיקון סופרים כזה, המתאים לעדויות הרבות מהמאות ה-19 וה-20, ושכבית הכנסת של הרמ"א נמצאו תיקון סופרים וספר תורה עתיקים, שהנוסח שלהם היה שונה במקצת מהנוסח המקובל.

11. יהושע הורוביץ בספרו "רבי משה איסרליש – הרמ"א" (נדפס בתשל"ד, 1984) כותב כך:

במשך כל מאות השנים התייחסה קהילת קראקוב בכבוד מיוחד ובקדושה יתירה לספר תורה זה. היו קוראים בו ביום הכיפורים ולפעמים גם בשמחת תורה. בשנת ת"ש (1940) עם כניסת הנאצים לקראקוב אבד ספר תורה זה יחד עם תשמישי קדושה ועתיקות אחרים ולא נמצא יותר למרות כל החיפושים שנערכו אחרי תקופת השואה.¹⁹

12. הרב נחום רבינוביץ, במאמרו 'קביעת נוסח ספרי התורה על פי כתר ארם צובה',²⁰ כותב כך:

אף הרמ"א כתב לו ספר תורה מהעתק שנעשה על פי הכתר, ועל פי המסורת העתק זה נשלח אליו על ידי מרן ר' יוסף קארו מצפת,

¹⁸ Penkower *Maimonides*.

¹⁹ ראה: הורוביץ, הרמ"א, עמ' 17.

²⁰ באתר ישיבת 'ברכת משה':

<http://www.ybm.org.il/hebrew/LessonArticle.aspx?item=5594>

ספר התורה וההעתק היו שמורים בבית הכנסת הרמ"א בקראקוב משך מאות שנים. כך מעיד ר' מרדכי ווייסמאן [מו"ח] שהיה מאנשי קראקוב שראה אותם ואף העתיק את הכתוב שם, נביא כאן את תחילת דבריו: "ושם נמצא ... לקהל מצרים". וכך מוסר גם יעקב ספיר בספרו אבן ספיר: "והנה יצאתי ... במאה אדומים זהב". ספר התורה וההעתק אבדו במלחמת העולם השנייה.

השינויים שבין ספר התורה של הרמ"א לנוסח המקובל

כאמור, מו"ח הביא רשימה של ארבעה-עשר שינויים בין הכתיב בתיקון הסופרים ובספר התורה של הרמ"א לבין הכתיב בנוסח המקובל, וכן הביא רשימת שני שינויים בפרשות הפתוחות והסתומות. חוקרים אחרים (כמו יעקב ספיר, צונץ ופנקובר) התייחסו לרשימות אלו כרשימות מדויקות, והתבססו עליהן בחקר ובהשוואת הנוסחים של התורה, אולם לשני השינויים באותיות ק' שמו"ח ציין הם לא התייחסו. גם בהמשך היו שתי הרשימות הללו הבסיס לבחינת ספרי תורה עתיקים, ולניסיונות לאתר ולזהות את ספרו של הרמ"א. עיקר תשומת הלב ניתנה לרשימת שינויי הכתיב.

מעיון בכתביו של מו"ח אין לדעת מי ערך את ההשוואה בין שלושת הספרים ואת רשימת השינויים, ומתי זה נעשה. יש להעיר כי משימת ההשוואה בין שלושה ספרים היא משימה קשה ומייגעת; יתר על כן, על פי עדויות שונות מצבם של ספר התורה ושל תיקון הסופרים היה ירוד, עם אותיות רבות מטושטשות. מסיבות אלו אני נוטה להטיל ספק במהימנות הרשימה של מו"ח, המעידה כי היו רק ארבעה-עשר שינויים בין ספר התורה ותיקון הסופרים לנוסח המקובל, ולא היה אפילו שינוי אחד בין ספר התורה ותיקון הסופרים. המסקנה המתבקשת היא שייתכן שהרשימה של מו"ח קיבלה מן החוקרים יותר תשומת לב מן הראוי לה. ואולם, ייתכן שההשוואה והרשימה לא נעשו בידי מו"ח אלא לפני כן, כאשר הספרים היו במצב טוב יותר. מכל מקום, בהמשך ננתח את הנוסחים על פי הרשימה של מו"ח. לנוסח בשני הספרים (תיקון הסופרים וספר התורה שנכתב על פיו) ישנה חשיבות רבה, מפאת הימצאו של העתק הקולופון של כתר

אדם צובה בתיקון הסופרים. כפי שציינו לעיל, כנראה ניסה הסופר להגביר כך את סמכותו של הנוסח ולהוכיח את מקוריותו.

לוח 5 : ארבעה עשר השינויים בכתיב בין תיקון הסופרים וספר התורה של הרמ"א לבין הנוסח המקובל

מס'	פסוק	מילה	רמ"א	מקובל רמ"ה-או"ת אשכנזי/ספרדי	תימגי	כתר אדם צובה משוחזר
1	בראשית ד, יג	מנשא		X		
		מנשא	X		X	X
2	בראשית ז, יא	מענות		X		
		מענת	X		X	X
3	בראשית ט, כט	ויהיו	X		X	X
		ויהי		X		
4	בראשית לו, טו	תומן	X			
		תימן		X	X	X
5	בראשית לט, כב	האסירם		X	X	X
		האסורם	X			
6	בראשית מא, יד	וירצהו		X	X	X
		וירצהו	X			
7	בראשית מו, ו	מקניהם		X	X	X
		מקנהם	X			
8	שמות י, ט	ובזקנינו		X	X	X

מס'	פסוק	מילה	רמ"א	מקובל רמ"ה-א"ת אשכנז/ספרדי	חימני	כתר ארם צובה משוחזר
		ובזקנו	X			
9	שמות כח, כו	האפור		X		
		האפר	X		X	X
10	שמות כט, טו	אהרון	X			
		אהרן		X	X	X
11	במדבר א, יז	בשמות		X		
		בשמת	X		X	X
12	דברים יג, יב	ויראון		X	X	X
		ויראון	X			
13	דברים כג, ב	דכה		X		
		דכא	X		X	X
14	דברים לב, לר	הלוא	X			
		הלא		X	X	X

מה מקור הנוסח בתיקון הסופרים ובספר התורה של הרמ"א?

ראשית יש לציין את הקשר המורכב בין תיקון הסופרים של הרמ"א וכתר ארם צובה. מחד גיסא, עצם הופעתו של נוסח הקולופון (אף על פי שהוא משובש) בתיקון הסופרים מוכיח את הקשר, כיוון שנוסח הקולופון לא היה ידוע, ובוודאי שלא היה נפוץ בזמנו של מו"ח. ואולם, אנו רואים שרק בששה מתוך הכתיבים החריגים של הרמ"א (מנשוא, מעינות, ויהיו, האפוד, בשמות, דכה), הכתיב החריג תואם את כתר ארם צובה המשוחזר ואת הנוסח התימני. מאידך גיסא, אם נשווה את לוח 5 שראינו עתה עם לוח 3, נראה שקיימים עוד שלושה שינויים בין הנוסח המקובל לבין כתר ארם צובה המשוחזר והנוסח התימני (תיעשה, חדשיכם, בעור), והם אינם מופיעים ברשימת ארבעה-עשר השינויים בלוח 5. המסקנה המתבקשת מעובדות אלו היא שבזמן שנערכה הרשימה לא שיקף תיקון הסופרים את נוסח כתר ארם צובה כפי שאנו משחזרים אותו היום. מאידך גיסא, ברור גם כן שמקור תיקון הסופרים וספר התורה של הרמ"א אינו הנוסח המקובל.

מה אפוא מקורם של שני הטקסטים, כלומר ספר התורה ותיקון הסופרים, שראה מו"ח? על סמך איזה נוסח הם נכתבו? לא נוכל לענות על שאלה זו בביטחון, אולם נוכל לשער כי רשימת ארבעה-עשר ההבדלים שרשם מו"ח משקפת מצב של תערוכת נוסחים, תערוכת שנוצרה מתיקונים חוזרים ונשנים של הספר. יסוד ההשערה הוא במצבו של הספר, שלפי כמה עדויות מהמאות התשע-עשרה והעשרים היה ירוד ביותר, וכבר עבר כמה גלגולים של תיקונים על ידי סופרים שונים בתקופות שונות, ואף החלפת יריעות. ר' נתן נטע רבינוביץ, שהעיד שראה את ספר התורה, כתב שהרמ"א "לא היה אומן כלל במלאכת הכתיבה", כלומר שמלכתחילה איכות הכתיבה בספר תורה לא הייתה ברמה גבוהה; צונץ כתב "לפי ידיעתי אין קוראים בו רק ביום הכיפורים לבד, וכבר נתקלקלו יריעות רבות ממנו, ונכתבו חדשות במקומן, ואותן מכתב יד הרמ"א לא רבות הנה עוד"; מנדלבוים כתב "הלכה למעשה ראיתי בספר תורה כ"ק [כתב יד קודש] הרמ"א ז"ל בקרקוב כמה שיטין כתב קטן ונראה שהיה שם טעות ותיקנו וגם קודם העמוד המתחיל 'הבאים אחריהם' הרחיב כמה אותיות, גם הדף האחרון אינו רחב כאחרות וגם האותיות כנראה

שהרחיב מעט בדף הזה. "מתברר שבספר היו קטעים שונים בעלי איכויות כתיבה ודרכי כתיבה שונות, והספר עבר כמה גלגולים של תיקונים מסוגים שונים. ביאלר כתב כי "מרוב ימים טושטשו אותיות, הוחלפו בו יריעות, שנשארו שמורים בארגו וקראו בו ביום הכפורים בלבד ולפעמים גם בשמחת תורה. לאחרונה הפסיקו לגמרי להשתמש בו ושמו אותו בבית הגנזים"; הוא מעיד על ספר תורה במצב ירוד מאוד, ובו הרבה אותיות מטושטשות²¹. לא זו אף זו, חלק מהיריעות²² בספר התורה לא היו מקוריות.

לסיכום, מבין שנים-עשר המקורות שהבאנו, רק מו"ח העיד שראה בעיניו את ספר התורה. אין זה ברור איזה ספר ראה ר' עקיבא יהוסף שלזינגר, ועדותו של ר' ברוך מנדלבוים שראה אותו "הלכה למעשה" אף היא אינה מובנת לחלוטין. ברור שמצב ספר התורה באמצע המאה ה-19 לא היה טוב, ומצבו במאה ה-20 היה גרוע אף יותר, ולפי אחד מן החוקרים אף הגיע לגניזה.

אם כן, ההשערה שלי היא שבתחילה הועתק תיקון הסופרים ישירות מכתר ארם צובה, או מכתב יד אחר שהועתק מהכתר יחד עם הקולופון. ספר התורה נכתב בקרקוב על פי תיקון הסופרים, והנוסח שלו היה זהה או קרוב מאוד לכתר ארם צובה. ואולם בהמשך הדורות עבר הספר הגהות, שיפוצים ותיקונים על ידי סופרים שונים, חלק מהם על פי הנוסח המקובל או על פי הנוסח שבחומש מקראות גדולות.²³

²¹ 'טשטוש אותיות' הוא מונח של מנדלבוים, והכוונה לכך שהאותיות אינן מזוהות לחלוטין.

²² ספר תורה מורכב מיריעות של עור בהמה התפורות יחד. בכל יריעה מופיעות 7-3 עמודות של טקסט.

²³ יש לציין שבניתוח זה התייחסנו רק אל ארבעה-עשר שינויי הכתיב, ולא הבאנו בחשבון את שני השינויים בפתוחות וסתומות ואת שני השינויים באותיות ק' שציין מו"ח (ראה במקור 3 לעיל). לנושא האחרון אין חשיבות בניתוח העניין; לנושא השינויים בפרשיות הפתוחות והסתומות יש עניין מסוים (ראה: Penkower, Maimonides, p.39) אבל לרעתי הכללתו בניתוח לא תשפיע.

האם סיפור משלוח תיקון הסופרים על ידי ר' יוסף קארו הוא אמת?

ר' נתן נטע רבינוביץ היה כאמור המקור הראשון לכך שהרמ"א קיבל תיקון סופרים מר' יוסף קארו וכתב על פיו ספר תורה. הסיפור מובא על ידו בספר שהודפס בשנת 1853. המקור החשוב יותר לסיפור, שמצוטט על ידי יעקב ספיר הלוי ויחיאאל מתתיהו צונץ, הוא מו"ח, שכתב כך בכמה מהדורות של עיתון 'המגיד' בשנים 8-1857. ואולם, יש לציין שבמהלך 300 השנים שבין פטירת הרמ"א בשנת 1572 עד יציאת ספרו של רבינוביץ בשנת 1853 אין לנו זכר לסיפור.

פנקובר שולל, באופן משכנע, את הסיפור שר' יוסף קארו הוא האיש ששלח לרמ"א את תיקון הסופרים. הוא מדגיש שבכל חיבוריו של ר' יוסף קארו, כולל ה'כסף משנה' – פירושו על משנה תורה לרמב"ם – הוא אינו מזכיר את תיקון הסופרים המדובר, ואינו מעיר שיש בידו כתב יד סמכותי של נוסח התורה.²⁴ פנקובר מציין גם שבדיווחו הראשון של מו"ח על משלוח תיקון הסופרים²⁵ הוא אינו מזכיר את ר' יוסף קארו. רק בדיווחו השני מוזכר ר' יוסף קארו, והסיפור עליו מסופר "כפי הקבלה".²⁶

מאידך גיסא, פנקובר טוען שייתכן מאוד שטענתו של מו"ח – שתיקון הסופרים נשלח לרמ"א מצפת בשנת 1570 – הוא אמת. הוא מוכיח שהמסלול קושטא-חלב-צפת היה מסלול מקובל ליהודים במאה ה-16. ראנ"ח, שחי בקושטא במאה זו, כתב על כתר ארם צובה ועל

על מסקנותיי. לניתוח שונה במקצת, שאינו מביא בחשבון את מצב תיקון הסופרים וספר התורה, ראה אצל פנקובר הנ"ל בעמ' 39-42, וראה מסקנתו בעמ' 68 שתיקון הסופרים (ולכן המקור שלו) אינו מתאים לכתר ארם צובה לפחות בשני מקומות בכתיב ובשני מקומות בחלוקת הפרשיות.

²⁴ Penkower, *Maimonides*, pp.62-64.

²⁵ המגיד, שנה ראשונה (תרי"ז), מס' 47-48.

²⁶ המגיד, שנה ראשונה (תרי"ז), מס' 54. מו"ח כתב שם "הגאון רשכג"ה [ראש כנסת הגולה] מוהר"ר [מורינו הרב רב] יוסף קארו ז"ל אשר הוא כפי הקבלה שלח את התיקון ההוא להרמ"א ז"ל עפ"י בקשתו". ראה: Penkower, *Maimonides*, p.62.

אנשים שראו את הכתר במו עיניהם (ראה פרק 12). גם ר' יוסף אשכנזי, שהגיע לצפת לפני 1572, אמר שראה את הכתר שעליו סמך הרמב"ם, מן הסתם בעיר חלב.²⁷ אם כן, ייתכן שהיה בצפת בשנת 1570 תיקון סופרים שהועתק מכתר ארם צובה, ואולם אין זה מוכיח כי הרמ"א אכן השיג עותק שלו.

בסוף מאמרו מגיע פנקובר למסקנה שתיקון הסופרים שעל פיו נכתב הספר בקרקוב לא הגיע לשם בחייו של הרמ"א (שנפטר ב-1572), והרמ"א לא כתב כלל ספר תורה. טענות אלו הוא מבסס על כך שהרמ"א לא הזכיר את התיקון בכל חיבוריו ההלכתיים, ועל כך שבהלכות ספר תורה, בעניין כתיבת השורות שלפני שירת הים ושלאחריה ובנוגע לשירת האזינו, הוא מכריע בניגוד לרמב"ם ולכתר ארם צובה. חיזוק לעמדתו מביא פנקובר מהש"ך [ר' שבתאי בן מאיר כהן, מגדולי מפרשי השולחן ערוך, חי בפולין ובליטא 1621-1662], שלמד בקרקוב וכיהן בה כרב, וכתב תשובה שבה קבע מה דעתו של הרמב"ם בנוגע לפרשיה מסוימת, וזאת על סמך דפוס ידוע ומוטעה של רשימת הפרשיות של הרמב"ם. פנקובר טוען כי אם היה לפניו בקרקוב תיקון ספרים או ספר תורה שנכתבו על פי כתרי ארם צובה שעליו סמך הרמב"ם, בוודאי שהיה מביא ראיה מן הכתוב שם. ומאחר והתשובות של הש"ך יצאו לאור בשנת 1647, מתברר שתיקון הסופרים לא הגיע לקרקוב לפני שנה זו – שנים רבות לאחר פטירת הרמ"א.

²⁷ Penkower, *Maimonides*, pp.63-68

פרק 19

האם ספר התורה של הרמ"א הגיע לישראל?

בפרק הקודם הארכנו בסיפורו של ספר התורה שכתב הרמ"א על פי תיקון סופרים שנכתב בנוסח כתר ארם צובה, ונשלח מצפת על ידי ר' יוסף קארו. ספר התורה היה בשימוש בבית הכנסת של הרמ"א בקרקוב מן המאה ה-16 ועד למאה ה-20. ראינו אמנם שיצחק פנקובר הטיל ספק אם אכן ר' יוסף קארו והרמ"א עצמם היו מעורבים בסיפור, אולם מאידך גיסא מקורות רבים הביאו את הסיפור כעובדה, והרב נחום רבינוביץ אף הביא אותו לחיזוק פסקו ההלכתי. סיפורו של ספר תורה זה מעורר עניין גדול משתי סיבות: האחת, האפשרות לגעת בספר תורה שכתב הרמ"א עצמו בידו, והשנייה, האפשרות לבחון עדות לנוסח האותנטי של כתר ארם צובה.

והנה, הפלא ופלא, בשנות השמונים של המאה העשרים התגלה ספר תורה שנטען עליו שהוא הוא ספר התורה של הרמ"א. הספר הובא לישראל על ידי משה רוזנפלד, תושב ירושלים שאני מכיר אישית. רוזנפלד מתואר על ידי העיתונאי זאב גלילי כצייד ספרים עבריים עתיקים: "הוא מזכיר לי את גיבור הסרט 'אינדיאנה ג'ונס', הארכיאולוג ההרפתקן, הרודף אחרי ממצאים ארכיאולוגיים לכל פינות תבל ... רודף אחרי אוצרות גנוזים בכל חלקי תבל מזה שלושים שנה. הוא הגיע להרי ההימליה, הרי האנדים, רוסיה ודרום אפריקה."¹

¹ בבלוג של זאב גלילי: <http://www.zeevgalili.com/2006/05/6737>. על סיפורו של רוזנפלד ראה גם אצל פרידמן, תעלומת הכתר, עמ' 208-209.

את גרסתו של משה רוזנפלד לסיפור המרתק והמסתורי שטרם פורסם קיבלתי ממנו הן בעל פה והן במסמך קצר שהוא כתב בשנת 1992; כותרת המסמך היא "אפילו ספר תורה שבהיכל צריך מזל" ... והנה סיפור ספר התורה על פי המסמך:

לפני האקציות האחרונות של הנאצים בקראקוב ב־1940 מסרו שני גבאים מבית הכנסת של הרמ"א לכוזר אחד ספר תורה, הסבירו לו את חשיבותו של ספר תורה זה וביקשו "שהוא ישמור על ספר התורה, והוא (הספר) ישמור עליו". כעבור כעשר שנים הזדמן מר א' למערב אירופה ושם פגש במר פ', שידוע כאדם העובר ושב בין מערב למזרח אירופה. מר פ' סיפר למר א' שהוא פגש גלח (כוזר) אחד, שאמר לו שבידו ספר תורה מבית הכנסת של הרמ"א, שהופקד בידיו על ידי גבאי בית הכנסת, והוא מוכן למכרו תמורת זהב לתיקון שיניו. מר א' לא היסס ומסר מיד למר פ' כמות זהב עבור הגלח וכן כשכר עבור מר פ', וביקש שיעביר אליו את ספר התורה. במשך שנתיים קיבל מר א' ממר פ' מכתבים המתייחסים לספר התורה, אבל את ספר התורה לא קיבל, ומר א' כמעט התייאש. ואז פתאום קיבל מר א' חבילה בדואר ובתוכה ספר תורה עתיק.

ספר תורה זה הגיע לידיו של משה רוזנפלד, והוא העביר אותו לירושלים. רוזנפלד בדק במעבדה את האותנטיות של ספר התורה, והגיע למסקנה שבה הוא חותם את המסמך שלו: "אין לי ספק שספר התורה הנמצא בידינו הוא ספר התורה אשר כתב הרמ"א בכתב ידו על פי מה שראה בתיקון סופרים" (ראה באיור 5 להלן).

רוזנפלד מסר לי חלק מצילומי ספר התורה שהיו בידי; צילומים אלה זהים לצילומים שצולמו במעבדה לזיהוי פלילי של משטרת ישראל (ראה להלן), ומתברר שהמעבדה שרוזנפלד מזכיר היא המז"פ. והנה כמה מהתכונות שרוזנפלד מציין בנוגע לספר התורה:

1. הוחלפו מעט מהיריעות המקוריות.

2. קיימים ארבעה עשר הבדלים בין כתיב ספר התורה והכתיב המקובל של רמ"האו"ת, והם אותם ההבדלים המופיעים ברשימת מו"ח (ראה לוח 5 בפרק 18). מתוך הבדלים אלה, ששה מופיעים ברשימת אחרעשר ההבדלים שבין כתיב כתר ירושלים וכתיב רמ"האו"ת (שורות 1, 2, 3, 8, 11, 15 בלוח 3, ולא שורות 5, 7, 9, 10, 12).

3. חלק מהיריעות כתובות בעמודות רחבות וחלק בצרות.

4. חלק ניכר מאותיות פ' כתובות באות פ' לפופה (ראה באיור 5).

5. בכמה מקומות נעשו תיקונים, ונוספה מילה או אות חסרה על ידי תלייתה מעל לשורה (ראה באיור 5).

רשימה זו מראה שיש דמיון רב בין ספר התורה של הרמ"א, כפי שתיארנו אותו בפרק הקודם, לבין ספר התורה שרוזנפלד חשף, אבל לא ניתן להסיק מכך שהוא בהכרח אותו הספר. כעת מתחיל הפולמוס – האם ספר התורה שמשה רוזנפלד חשף בסוף המאה העשרים הוא הוא ספר התורה של הרמ"א?

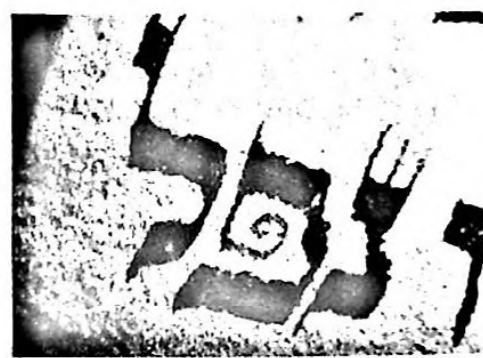
ספר התורה של הרב דוד לייב גרינפלד

בשנת תרצ"ה הוקם בוורשה גוף בשם 'שומרי סת"ם', שהיה הגוף היחיד המוסמך להעניק אישור לעבודה כסופר סת"ם בפולין ובסביבתה. היום קיים בארץ (בבני ברק) ובארצות הברית מכון 'משמרת סת"ם', שהוא ממשיך דרכו של 'שומרי הסת"ם' בפולין.² הרב דוד לייב גרינפלד, מראשי מכון 'משמרת סת"ם', התעניין בקורותיו של ספר התורה של הרמ"א. באפריל 1985 הופיע מאמר בעיתון 'הקולמוס', שכותרתו: "ספר התורה שכתב רבנו הרמ"א – האם ניצל מצפרני הנאצים?". (לא הצלחתי לברר את טיבו של עיתון או כתבעת זה, וכנראה הופיע רק גיליון אחד. המאמר המדובר מופיע בעמ' 21. אני מודה לרב דוד יצחקי שהעביר אלי את צילום העמוד מהעיתון.)

² על פי האתר של מכון משמרת סת"ם: www.mezozza.co.il/html

איור 5 - ספר התורה של משה רזנפלד

האם זהו ספר התורה שכתב הרמ"א?

המאמר מגלגל סיפור בכיכובו של הרב גרינפלד, סיפור העוסק בקורותיו של ספר התורה של הרמ"א לאחר כניסת הנאצים לפולין. הוא פותח באגדה שהבאנו בפרק הקודם, על הרמ"א שהומק מר יוסף קארו "העתקה מן תיקון סופרים המיוחס לבן אשר", ו"על פיד כתב רבינו הרמ"א ספר תורה בכתב ידו". הוא ממשיך ומדווח על שיחה בין ר' מנדל בראכפעלד לרב גרינפלד, שבה מספר בראכפעלד שספר התורה של הרמ"א הוברח ברגע האחרון מבית כנסת הרמ"א לבית הרב מסקאווינא בפאדגורז', שכונה בקרקוב ובה הגטו היהודי, וכך ניצל מידי הנאצים. לרב גרינפלד נודע גם על כמה יהודים שזכו לעלות ולברך על ספר התורה הקדוש הזה בבית הרב מסקאווינא. אחד מהם תיאר איך הספר "היה ארוך וצר, ובו הרבה אותיות משונות עקומות ולפופות".

אדם אחר סיפר לרב גרינפלד "שכשראו בגיטו כי החיסול קרב ובא, הטמינו את ספר התורה של הרמ"א בעליית בית מסוים, וכמדומה אצל יהודי אחד בשם ר' חנא גלאנצער, שבנו חי כיום בארה"ב". הרב גרינפלד פגש את הבן, ר' אברהם יעקב גלאנצער, והוא אישר שבשנת 1943 אביו החביא את ספר התורה בביתו בפאדגורז' "בחלל שבין הגג לעלייה, מקום שכל רחבו היה כשלושים סנטימטרים". הוא הוסיף וסיפר שבשנת תשל"ג (1972-3) הפציר בו האדמו"ר מסאטמאר לטוס לפולין ולנסות להביא את הספר לארה"ב; הוא עשה כן ומצא את הבית ועליית הגג, אבל לא היה זכר לספר התורה.

את שאר המאמר המרתק נביא ככתבו:

ובנקודה זו מסתיימות העקבות... עד שלפני שנתיים [1983] פגשו ראשי משמרת סת"ם יהודי שסיפר כמסיח לפי תומו, כי שמע שספר התורה של הרמ"א נמצא אצל יהודי מסוים, אי שם. הידיעה המרעישת העבירה רטט בגוון של ראשי משמרת סת"ם, האם זוהי שמועה כמו הרבה שמועות בענף זה שנתגלו בסופו של דבר כשמועות שווא, או, שאולי אכן מדובר הפעם בקצה חוט שיוביל אל ספר התורה הקדוש. לא נחסך כל מאמץ להגיע אל אותו יהודי, ולקבל את רשותו לראות את הספר המדובר.

במשמרת סת"ם היה מוכן תיק, אשר בו אוכסנו כל קטעי המידע שנלקטו במשך הזמן אודות ספר התורה של הרמ"א. לקראת הפגישה עם אותו היהודי אי שם, נלקח התיק ונלמד היטב. המידע האצור בו כלל פרטים רבים וכיניהם סימנים מיוחדים לספר, העשויים לסייע בזיהויו. לדוגמא, נמצא שם שבספר שו"ת 'מנחת אברהם'³ כתובה תשובה לסופר, ששאלו, האם לכתוב בספר תורה את המילים "וסמכו אהרן" בכתוב מלא (אהרן) או חסר כפי שנהגו העולם. ושם בין הדברים השיב לו בזה הלשון: "אך פה קהילתינו נמצא בבית הכנסת של רבינו הרמ"א זצ"ל

³ לרב אברהם ריינהאלד מקראקוב (סימן טו, אות קטנה ט).

ספר תורה שלו, אשר כתב בעצם כתי"ק [כתב יד קודש] וכתוב אהרון מלא, "עכ"ל [עד כאן לשונו].

לאחר שריכזו לעצמם את הסימנים (שאם לא יתאימו יתברר שאין זה הספר), נסעו הרב גרינפלד והרב גרנטשטין לפגוש באותו יהודי, אשר הוציא לפניהם ספר תורה עתיק יומין, ספר תורה ארוך וצר...

את המשך הפרשה מתאר הרב גרינפלד:

"אין לתאר את גודל התרגשותנו, ברטט ובזיע הוסרה מעל הספר עטיפתו, שעליה סימני המשלוח מפולין. לדברי איש שיחנו, הגיע אליו ספר התורה על ידי יהודי שקבלו מכומר פולני שטען, שבימי המלחמה בא אליו יהודי וביקשו שיחביא אצלו את הספר של "רבינער איסרליש". לאחר המלחמה לא בא אף אחד לקחת את הספר, וכל מה שהוא מבקש בתמורה זוהי כמות של זהב כדי להתקין כתרים לשיניו..."

הספר עצמו היה כתוב בכתיבה יפה ומהודרת. עצי החיים, הקלף וסגנון הכתיבה בהחלט התאימו לתקופת הרמ"א. כמו כן הופיעו בספר האותיות המשונות, הכפולות, הלפופות, הזרוקות וכדומה – כמקובל על פי המסורה. התבוננות ראשונית בספר הראתה כי אכן יש רווח מיוחד בין פסוק לפסוק יותר מאשר בין מילה למילה, כפי שפסק הרמ"א בעצמו בשולחן ערוך אורח חיים, סימן ל"ב, סעיף ל"ב. התרגשותנו גברה כשגללנו את הספר לפרשת תצוה בספר שמות, והמילה "אהרון" היתה כתובה בכתיב מלא עם ו"ו. אחד לאחד נבדקו גם ארבעה עשר השינויים, שידוע שמצויים בספרו של הרמ"א לעומת המסורת המקובלת בשאר קהילות ישראל. השינויים סומנו ע"י מדרכי וויסמן חיות [מו"ח] איש טרנוב, אשר ישב בקראקוב ופורסמו בשנת תרי"ט בעתון "המגיד" בגליון מספר 16. המתח וההתרגשות גאו עם בדיקת כל סימן, והגילוי כי אכן הוא תואם את הנתונים שבידינו.

קשה לתאר את סערת נפשנו, לעצם המחשבה שכנראה אכן לפנינו מונח ספר התורה הקדוש הכתוב בעצם כתב ידו של הרמ"א. הערכתנו היתה, שספר התורה הוצא כנראה על ידי אחד

מאותם השותפים לסוד החבאתו, משהרגיש או חשש שמקום המחבוא איננו בטוח ביותר, ולכן מסרו ביד הכומר כפקדון עד יעבור זעם, וכנראה. שאותו אדם עלה על המוקד עם שאר טבוחי עם ישראל הי"ד, והסוד עלה עמו השמימה.

נותרה עוד סדרה של בדיקות, כשאחת מהן היא על פי סימן שנתקבל מאת כ"ק [כבוד קדשו] האדמו"ר מבאבוב שליט"א, אשר ליווה את אביו כ"ק אדמו"ר מבאבוב זצוק"ל [זכר צדיק וקדוש לברכה] בביקורו בקראקוב, לפני חמישים שנה. לכבודו הוציאו את ספר התורה של הרמ"א וכבדוהו בעליה לתורה. כ"ק אדמו"ר שליט"א סיפר שזכור לו שבפסוק מסויים היתה אות פסוקה, ואביו הורה לתקנה מיד, וכמו כן באותה יריעה היה טלאי ("מטלית"). למותר לציין את ההתרגשות, כשגללנו לאותה פרשה ונתגלה שם באמת טלאי באותה יריעה ותיקון העברת קולמוס באותה פרשה.

קצת העיבה העובדה, שתיקון העברת הקולמוס לא היה בדיוק באותה מילה כפי שציין האדמו"ר מבאבוב שליט"א, אך ההתייחסות היתה, כי אם כל שאר הסימנים תואמים, יתכן כי אחרי ככלות הכל, כעבור חמישים שנה קשה לזכור "מילה" בדיוק נמרץ ובפרט שהתיקון אכן נמצא שתי שורות מעל לאותה מילה.

מעניין לציין את מצבו של ספר התורה, שלמרות גילו – כארבע מאות שנה, נשמר יחסית בצורה נפלאה. אמנם צבע הדיו דהה במקצת, אך נראה שבמשך הדורות שמרו היטב לתקנו מידי פעם, וחזקו את שחרותם של האותיות שדהו יותר מדאי, וכמו כן הקפידו לתקן אותיות שנפסקו, כך שבכל עמוד נמצאו עשרות תקוני העברת קולמוס.

שבעי התרגשות, נפרדנו מן הספר על מנת לחזור למחרת, ולעבור שוב על כל הסימנים ביסודיות אחד אחד לוודא שאין כאן שום טעות".

הרב גרינפלד מפסיק קמעא את סיפורו, ההתרגשות גוברת עליו, חברו הרב שמואל גרנטשטין ממשיך לספר:

היה זה לאחר כמה לילות של בדיקות חזרות, כשלפתע החל החשד לכרסם בלבנו, כמה מן המקומות אשר בהם השינויים המיוחדים [ארבעה-עשר השינויים] לספרו של הרמ"א, גם עליהם היו תקונים של העברת קולמוס. עשינו נסיונות לזהות מה היתה הצורה המדויקת קודם לתיקון, הדבר לא היה קל לזיהוי. ברשות הבעלים צילמנו במכשירי צילום מיוחדים, בעלי עדשות המגדילות פי כמה וכמה את תמונת הנעשה על הקלף. קשה מאד לתאר את אכזבתנו, משנתגלה לעינינו זיוף מעשה אומן.

כנראה שהזייפן עשה שיעורי בית וידע את הסימנים המנויים ב"המגיד", ומצא ספר תורה שגילו וצורתו מתאימה לתקופת הרמ"א, וחלק מהמסורה היא כאמת כפי שהיה בספרו של הרמ"א, וכל שנותר לו היה לתקן את שאר המקומות בכדי שיתאימו לשאר הסימנים.

בתמונה מוגדלת [ראה איור 6 להלן] נראה בבירור, כי המלה אהרן היתה כתובה חסר וי"ו, ומעל למילה בין אותיות הרי"ש והנו"ן, היתה כתובה אות וי"ו תלויה בין השיטין, וכפי שמוכא בספר משנת אברהם, שכן נמצא בספרו של הגה"ק [הגאון הקדוש] ר' משולם פייביש מזבריזא בעל יושר דברי אמת. הזייפן מחק את הוי"ו התלויה, עשה מן הנו"ן של אהרן וי"ו והוסיף לאחריה בצפיפות נו"ן נוספת, בכדי שיתקבל "אהרון" מלא.

זיוף ברור נוסף נתגלה במילת "ובזקנינו". בתמונה המוגדלת ניכר בבירור שהיה כתוב במקורו מלא יו"ד כמקובל, אך הואיל ובספר התורה של הרמ"א ידוע שנכתב חסר יו"ד, גרר הזייפן את ירך הקו"ף, ואת ירך הנו"ן הראשונה וכן את ירך היו"ד, הוסיף לראש היו"ד ירך ומושכ כמו לנו"ן, חיבר את ראש הנו"ן המקורית אל גג הקו"ף, וכתב תחתיה את ירך הקו"ף. בעין בלתי מזויינת היה קשה מאד להבחין כמה שהתרחש, אך בתמונה החדה והמוגדלת הדברים דברו בעד עצמם.

אכזבה עמוקה מהולה בזעם אפפה אותנו. אכזבה על כך שהחלום אודות גאולת ספר התורה הקדוש של הרמ"א שהיה עשוי ללמד אותנו כה רבות, נמוג ואיננו, ומקום הימצאו והספק

האם הוא עדיין נמצא אישם, חזר להיות תעלומה ככתחילה, וזעם רב על הפגיעה וחילול הקודש של אותו זיפן שלקח ספר תורה קדמון קדוש ועשה בו ככתוך שלו, בנסיון להטעות את מי שיפול קרבן להאמין כאלו זהו ספרו של הרמ"א.

אכזבה וזעם, אך נחמא פורתא, אלמלי היה מתגלה הזיוף והי' מתקבל הרושם שנמצא ספרו של הרמ"א, היו נפסקים החיפושים. עתה לפחות, העיניים עדיין נשואות, והלבבות מקוים שנזכה למצוא את ספר התורה, כתיבת ידו של רבו של ישראל, והפעם את הספר האמיתי, ותפתר התעלומה: ספר התורה של הרמ"א – האם ניצל מציפרני הנאצים?

איור 6: המילים "אהרון" ו"ובזקנו" בספר תורה של הרב גרינפלד (מ'הקולמוס')

ספר התורה של משה רזנפלד וספר התורה של הרב דוד לייב גרינפלד

הקורא הערני בוודאי שם לב לכך שהסיפור על הכומר והזהב שהוא דרש לתיקון שיניו משותף הן לסיפורו של משה רזנפלד והן לזה של הרב גרינפלד. המסקנה הברורה היא שמדובר באותו ספר תורה. מסקנה זו מוכחת מצילומי מילים בשני ספרי התורה, ומכך ששני האישנים טוענים שספר התורה מצוי כיום ברשותו של אותו אדם, כפי שנראה בהמשך. הקורא גם ישים לב באיזו התרגשות מתאר הרב גרינפלד את ציפיותיו הגדולות כאשר הוא מקבל לידי את ספר

התורה לבדיקה, ובאיזה שברון לב מעורב בכעס הוא מגיע למסקנה, לאחר כמה ימים של בדיקות, ש"נתגלה לעינינו זיוף מעשה אומן". יש להעיר שעיקר עניינו של הרב גרינפלד בספר התורה נובע מקדושת ספר התורה שנכתב על ידי גדול הפוסקים, הרמ"א, ושנשמר בבית הכנסת שלו מאות שנים, ולא בגלל התאמתו או אידהתאמתו לנוסח כתר ארם צובה. וכן יש לשים לב לכך שאין מערערים על כך שספר התורה המדובר הוא מהסוג שהיה בשימוש בימי הרמ"א בקרקוב – ארוך וצר, עם כתב אשכנזי ועם רווח בין הפסוקים.

לאחר שקראתי את המאמר בשנת 2015 התקשרתי לר' שמואל גרנטשטיין, והוא היפנה אותי לרב דוד לייב גרינפלד. שלחתי אליו מכתב בדוא"ל והוא חזר אלי בטלפון מיד. הוא אמר שבדק בישראל את ספר התורה, כמתואר במאמר, אבל לא שמע על משה רוזנפלד מעולם. ספר התורה שהוא בדק, אמר נמצא כעת ברשותו של האספן הישראלי יצחק איינהורן, שקנה אותו תמורת 80,000 דולר. הרב גרינפלד היה בטוח שספר התורה מזויף, בגלל שינויי הצבע במילים "ובזקננו" ו"אהרון". הוא אמר שמלבד ארבעה עשר שינויי הכתיב היו לו עוד סימנים מובהקים, כך שניתן לזהות בתוך חמש דקות את ספר התורה האמיתי של הרמ"א. הוא כנראה התכוון, בין השאר, לתיקון המילה שציין האדמו"ר מבאבוב שהוזכר במאמר.

ואז דיברתי עם משה רוזנפלד. הוא הכיר את המאמר ב"הקולמוס" ואת טענתו של הרב גרינפלד שספר התורה זויף. הוא ציין שהרב גרינפלד, לאחר שבדק את ספר התורה כמתואר במאמר, הציע בכל זאת ליצחק איינהורן לקנות אותו ממנו ב-50,000 לירות ישראליות (ייתכן שהוא טעה במטבע, שהיה בשימוש אז באמצע שנות השמונים), ואחרי שההצעה לא התקבלה הוא שיפר אותה והציע 250,000 ל"י, הצעה שגם היא נפלה. לדברי רוזנפלד, דבר זה מוכיח שלמעשה הרב גרינפלד היה סבור שספר התורה הזה הוא באמת ספר התורה של הרמ"א. רוזנפלד מעריך את ערכו של ספר התורה של הרמ"א בכ-250,000 דולר.

אם נחזור לרגע למאמר ב'הקולמוס', נזכור שמדובר שם על "אכזבה עמוקה מהולה בזעם אפפה אותנו. אכזבה על כך שהחלום אודות גאולת ספר התורה הקדוש של הרמ"א שהיה עשוי ללמד אותנו כה רבות, נמוג ואיננו, ומקום הימצאו והספק האם הוא עדיין נמצא אישם, חזר להיות תעלומה ככתחילה, וזעם רב על הפגיעה וחילול הקודש של אותו זיפן שלקח ספר תורה קדמון קדוש ועשה בו כבתוך שלו, בנסיון להטעות את מי שיפול קרבן להאמין כאלו זהו ספרו של הרמ"א." באופן קרוב מאוד לכך דיבר משה רוזנפלד ברגש על אכזבתו וזעמו על טענת הרב גרינפלד שבספר התורה נעשה "זיוף מעשה אומן". כדי להוכיח את טענתו שהספר לא זויף מסר רוזנפלד את ספר התורה לבדיקה במחלקה לזיהוי פלילי של משטרת ישראל. על הבדיקה ותוצאותיה אכתוב בהמשך.

רוזנפלד גם סיפר על אכזבתו וכעסו כאשר הוא הראה את ספר התורה לד"ר מרדכי גלצר, מרצה במכון למדעי היהדות באוניברסיטה העברית, שרוזנפלד למד אצלו. גלצר היה מומחה לכתבי יד אשכנזיים של נוסח התורה מימי הביניים. לדברי רוזנפלד, הגיב גלצר ואמר שהוא בטוח שזה אינו ספר התורה של הרמ"א. במאמרו על התאמת כתבי יד אשכנזיים לנוסח המסורה⁴, מונה גלצר שני ספרי תורה עתיקים מאשכנז; אחד מהם הוא ספר התורה של רוזנפלד, והוא מתארו בנימה של לגלוג כך:

[נמצא ב]ישראל, [ב]אוסף פרטי, ספר תורה אשר יוחס ללא כל אסמכתא רצינית לרמ"א, ר' משה איסרליש. בחנתיו בידי מוכר ספרים בירושלים לפני כשמונה שנים [4-1993]. עתה זכינו למאמר מקצועי מעולה על הספר הזה, של אנשי המחלקה לזיהוי פלילי של המשטרה, בליווי תצלומים צבעוניים משובחים.

רוזנפלד גם סיפר לי על נסיעתו לאדמו"ר מבאבוב בניו יורק. הוא שאל אותו על האירוע בשנות השלושים, כאשר אביו של האדמו"ר עלה לתורה בבית הכנסת של הרמ"א בקרקוב וקרא בספר התורה

⁴ גלצר, "המסורה", עמ' 167-174.

המדובר. כאמור, העולה מצא פגם במילה מסוימת בספר התורה, פגם שתוקן לאלתר. האדמו"ר מסר לרוזנפלד באיזו מילה היה הפגם, ורוזנפלד צילם בחזרתו לישראל את הקטע שבו נמצא הפגם בספר התורה, וחזר לאדמו"ר מבאבוב עם הצילום. האדמו"ר אישר שזהו התיקון שנעשה. עדותו זו של רוזנפלד די תואמת את העדות של הרב גרינפלד במאמר ב'הקולמוס' שהובא לעיל.

בדיקת ספר התורה במחלקה לזיהוי פלילי

כאמור בסעיף הקודם, כדי להפריך את טענתו של הרב דוד לייב גרינפלד שספר התורה זויף, מסר משה רוזנפלד את ספר התורה לבדיקה במחלקה לזיהוי פלילי (מז"פ) של משטרת ישראל. הוא מסר את ספר התורה לחברו מבני עקיבא, סגן ניצב פנחס ברגמן, שהיה סגן ראש מז"פ. מן הסתם זו הייתה בדיקה מעניינת ובלתי שגרתית בעבור צוות מז"פ. אנשי מז"פ בראשותו של ברגמן ביצעו את הבדיקה וכתבו עליה מאמר אקדמי.⁵ תאריך הבדיקה אינו מופיע במאמר, אולם הוא התפרסם בשנת 2001. נביא את עיקרי המאמר.

לידיו של מר משה רוזנפלד הגיע ספר תורה שקיימת סברה כי הוא הוא ספר התורה של הרמ"א אשר הגיע ב"דרך לאדורך" ארצה. מר רוזנפלד... ביקש כי נבדוק, האם המילים המפורטות בעדות ב"המגיד" [ראה בפרק הקודם] אכן כתובות בספר זה בכתיב המיוחס לספר הרמ"א, או שמדובר בתיקונים שנעשו בשלב מאוחר יותר כדי להתאים את הספר לאותה רשימה ב"המגיד". ברור למדי כי לספרו של הרמ"א יש ערך רב לאספנים, הן בשל הקשר לנוסח כתור ארס צובה, והן בשל העובדה כי נכתב על ידי אחד מחשובי הפוסקים בהלכה היהודית במאות השנים האחרונות – מחבר ה"מפה". על רקע זה קיימת האפשרות כי זייפנים יעשו שימוש ברשימה שב"המגיד" על מנת לשוות לספר "אשכנזי" שהוא ישן די הצורך, את הנוסח המתאים לרשימה.

⁵ ברגמן, פלג ובראון, "ספר התורה של הרמ"א?", עלי ספר יט (1/2001).

הכוונה היתה לעשות שימוש בציד המעבדות של המחלקה לזיהוי פלילי: מיקרוסקופיה, מקורות קרינה שונים (אינפרא-אדום ואולטרא-סגול) וצילום, כדי לתהות על קנקן של אותן מילים ברשימה.

חשוב לציין: זיהוי של ספר התורה כספר התורה של הרמ"א מחייב בדיקה מדעית במישורים שונים, ולא התיימרנו לעשות כן. הצטמצמו בבדיקת המילים שברשימה ובנסיון להעריך את מידת ה"מקורות" של כתיבתן.

המחברים מצביעים על ארבע תכונות המייחדות את הספר:

1. הוא כתוב בדיו הנראית היום "אדמדמה". היריעה השנייה בספר הוחלפה בשלב מסוים, וזו כתובה בדיו "שחורה" יותר. כמעט כל המילים עברו בשלב זה או אחר חיזוק בדיו כהה יותר, ובמקומות רבים נראה הספר כמנומר עקב כך.

2. יש בו צורת קישוט באותיות שונות, למשל כמה מופעים של "פ" לפופה.

3. רווח המציין סוף פסוק.

4. כנגד תופעות מיוחדות אלו, שהינן נאות ביותר, מצויה תופעה המצביעה על טעויות סופר שהצריכו תיקונים שונים. למשל, כתיבת אותיות – ולעתים אף מילים שלמות – מעל לשורה, במקומות שבהם הסופר דילג בשוגג על האותיות או המילים (ואפשר שהתכוונה הזאת מחזקת את הטענה שהכתב המקורי של הספר – אולי הרמ"א – לא היה סופר מקצועי). וראה באיור 5 לעיל.

במעבדה השתמשו בציד מיוחד ומתקדם כדי לבחון את הספר, בפרט כדי לזהות סימני דיו שנחקו, דהו או גורדו וכדומה. המחברים מדגישים:

יש לשוב ולהזכיר כי הספר עבר תיקונים רבים שנעשו עלידי מעבר בדיו שחורה, מסוגים שונים, על גבי הכתב המקורי. אין

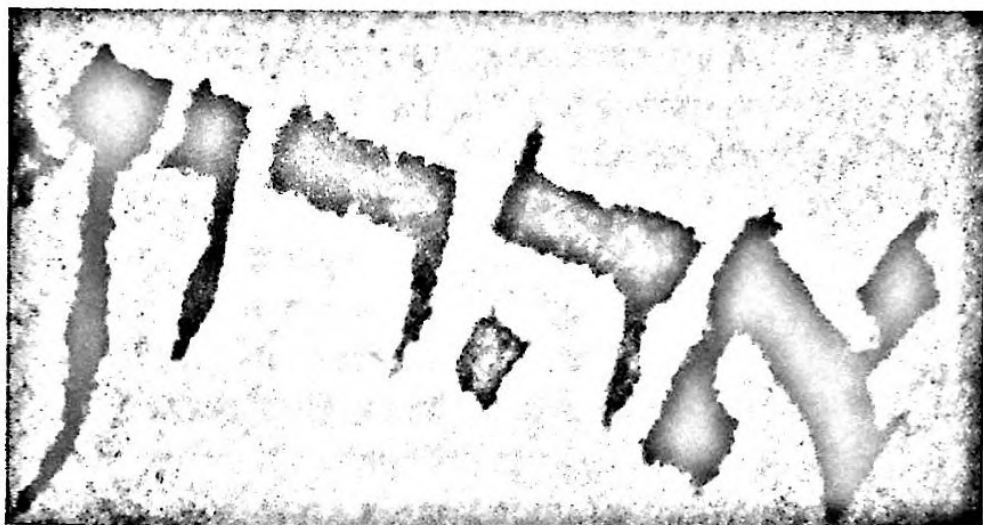

כמעט מלה שלא נראה בה תיקון כזה. אך בהגדלה, וכמובן שבשימוש במקורות אור שונים ומסננים מתאימים ניתן בדרך כלל להבחין בדיו ה"מקורית" המבצעת מתחת לתיקון. ריבוי התיקונים, אפוא, אין בו כדי להסיק שאין דרך לקבוע את מקוריות הכתיב של מלה מסוימת. כל אימת שהדיו האדמדמה נראית בבירור מבעד לתיקון, ואין סימני גירוד או ניקוי של דיו מסביב, הסקנו שאין סיבה לפקפק במקוריותו של כתיב המלה, גם באותם מקרים שבהם התיקונים נעשו במילים שברשימת "המגיד". היות שבדרך כלל, בארבע עשרה המילים שבדקנו קיימות שתי אפשרויות בלבד לכתיב של המלה (עם או בלי ו' וכיוצא בזה), ניתן למקד את הבדיקה בבחינת שתי האפשרויות האלה בלבד. עובדה זו מקלה, כמובן, את תהליך הסקת המסקנה לגבי הכתיב המקורי.

והנה כמה צילומים מהמאמר ולוח סיכום ממצאי בדיקת ארבע עשרה המילים שיש בהן שינוי לעומת הכתיב המקובל. שימו לב שמהצילומים של המילים "אהרון" ו"ובזקננו" של המז"פ כאן, ושל הרב גרינפלד שהופיעו במאמר ב"הקולמוס" (ראה איור 6) עולה כי מדובר בוודאות באותו ספר תורה.

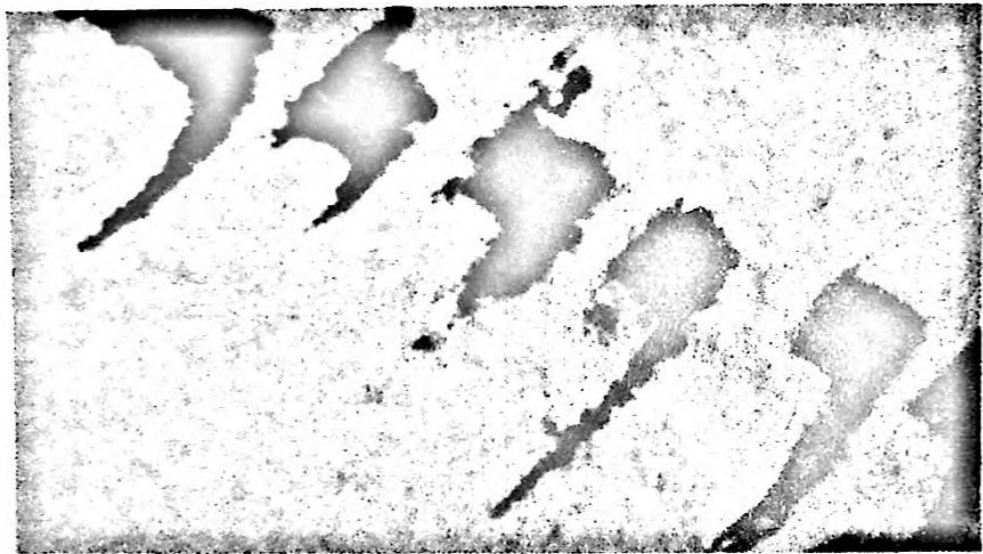
איור 7 - צילומים מהמאמר של המחלקה לזיהוי פלילי

צילום 20: המילה "אהרון" – סימני ר' מעל הרווח שבין הדי' ושרידי דיו מימין לירגל' של הדי' מצביעים על אפשרות שהכתיב המקורי היה חסר. תיקון ראשון היה כתיבת הדי' מעל המלה, מחיקת הדי', הוספת הדי' וכתיבה מחדש של הדי' ברווח עד למילה הבאה. רווח זה, משמאל למילה, קטן מהרווח שבינה לאות שלפניה כפי שרואים בקצה הימני של הצילום.

צילום 18: המלה "ובזקנו": הק' הורחבה, הדי' הראשונה, בכתיב המקורי נמחקה, אך שרידיה ניכרים, כמו גם שריד הירגל' של הק' המקורית. הדי' הראשונה הנוכחית נכתבה על גבי הדי' המקורית. לכן יש לה תג יחיד (כתיבה של י') במקום שלושה, כמו הדי' המקורית השניה.

צילום 23: הגדלת חלקה הראשון של המלה 'וייראון'. מתחת ל'י' ניכרים סימני דיו העשויים להתאים לשרידי רגלה של י'. מתחת לגג הד' הנוכחית נראה קרע בקלף שנגרם, ככל הנראה, עקב גירוד הקלף.

צילום 22: המלה 'וייראון' – כתיב מלא. החלק הימני של המלה מוכתם ומצביע על סימני 'טיפול' באזור זה של המלה.

לוח 6 : ממצאי המז"פ לגבי האפשרות של זיוף במילים המיוחדות בספר התורה של משה רזנפלד

מס'	פסוק	מילה	רמ"א	מקובל	ממצא מז"פ	חשד לזיוף
1	בראשית ד, יג	מנשא		X	אין כל רמז לתיקון הכתיב	אין
		מנשא	X			
2	בראשית ז, יא	מעניות		X	אין כל רמז לתיקון הכתיב	אין
		מענית	X			
3	בראשית ט, כט	ויהיו	X		הכתיב המלא אותנטי	אין
		ויהי		X		
4	בראשית לו, טו	תומן	X		אין באפשרותנו לקבוע את הכתיב המקורי	לא ניתן לקבוע
		תימן		X		
5	בראשית לט, כב	האסירם		X	חשד שהאות "זויפה ליד"	חשד לזיוף
		האסורם	X			
6	בראשית מא, יד	וירצהו		X	אין כל ספק שהכתיב המקורי תוקן	חשד לזיוף
		וירצהו	X			
7	בראשית מו, ו	מקניהם		X	קשה לשלול את האפשרות שהכתיב הנוכחי שונה מכתיב מלא שהיה במקור	חשד מסוים לזיוף
		מקנהם	X			

מס'	פסוק	מילה	רמ"א	מקובל	ממצא מזים	חשד לזיוף
8	שמות י, ט	ובזקנינו		X	אין כל ספק	חשד
		ובזקנו	X		שהכתיב המקורי תוקן	לזיוף
9	שמות כח, כו	האפור		X	אין כל רמז	אין
		האפד	X		לתיקון הכתיב	
10	שמות כט, טו	אהרון	X		המלה המקורית	חשד
		אהרן		X	שונתה פעמיים	לזיוף
11	במדבר א, יז	בשמות		X	אין כל רמז	אין
		בשמת	X		לתיקון הכתיב	
12	דברים יג, יב	ויראון		X	אין כל ספק	חשד
		וייראון	X		שהכתיב המקורי תוקן	לזיוף
13	דברים כג, ב	דכה		X	נראה שהכתיב	אין
		דכא	X		מקורי	
14	דברים לב, לד	הלוא	X		אין כל רמז	אין
		הלא		X	לתיקון הכתיב	

סיכומו של דבר, במילים הזהירות של המחברים אנשי מז"פ: "לגבי שבע מילים ניתן לומר במידה רבה של ביטחון שכתובן הנוכחי הוא כתיבן המקורי. לגבי שבע המילים האחרות קיים ספק, בדרגה שונה ממלה למלה, לגבי זהות הכתיב המקורי עם הכתיב הנוכחי."

מחברי המאמר מוסיפים ודנים בארבעה עשר הכתיבים החריגים בספר תורה של הרמ"א לפי עדות מו"ח, ללא קשר לספר התורה המסוים שהם בדקו. הם מציינים שהנוסח המשתקף מרשימת מו"ח אינו תואם את נוסח כתר ארם צובה (המשוחזר) וגם לא את נוסח התימנים (ראה לוח 3). בפרט יש עדות מפורשת שהמילים "האסורם" ו"וירדאון" המופיעות בספר תורה של הרמ"א אינן כתובות כך בכתר ארם צובה,¹ ובוודאי שאינן כתובות כך בנוסח התימנים. בנוסף הם מציינים את העובדה התמוהה שבשלושה מקרים מתוך רשימת החריגים (מספרים 4, 5 ו-6) הכתיב החריג בספר תורה של הרמ"א שונה מהנוסח המקובל, מנוסח התימנים ומנוסח כתר ארם צובה, אבל זהו לנוסח בדפוס תנ"ך מקראות גדולות של אבן אדוניהו.² מכל הממצאים הללו נובעת המסקנה הברורה שנוסח ספר התורה של הרמ"א, כפי שמו"ח ראה אותו, אינו תואם את נוסח כתר ארם צובה ואף לא את נוסח התימנים. מסקנה זו מפריכה את המסורת שמקור הנוסח של הרמ"א הוא כתר ארם צובה.³

במילים אחרות, אפילו אם הספר שאנו בודקים היה תואם באופן מלא את רשימת ארבעה עשר החריגים, ואפילו אם לא היה בו ולו תיקון/זיוף אחד – עדיין לא יכולנו לומר שזהו ספר תורה שנכתב על פי נוסח כתר ארם צובה.

¹ עדותם של רש"ש ילין ור' יהושע קמחי לכתיב שתי מלים אלו מופיעה בתנ"ך רש"ש ילין, ראה בפרק 13; וראה: עופר, "שלום שכנא ילין".

² המאמר של אנשי המד"פ מציין למקראות גדולות 'ונציה 1484-1486', אבל כוונתם לשתי המהדורות הראשונות של מקראות גדולות, שנדפסו בשנים 1516-1517, 1524-1526.

³ הנחת היסוד העומדת בבסיס השוואת נוסחים כזו היא שנוסח כתר ארם צובה שקיבל הרמ"א ושכתב ספר התורה שלו על פיו במאה ה-16 אמור להיות זהו לנוסח הכתר על פי עדויותיהם של רש"ש, קמחי, סתהון-קאסוטו, ויטאל, עמאדי ועוד עדים (וראה בפרק 13), כולם ממאות מאוחרות יותר – כלומר שאף אחד לא ערך תיקונים לכתר ארם צובה עצמו בין תקופות אלו, כפי שטוען פנקובר שאכן התרחש. וראה בפרק 16 בסופו.

וכאן המחברים מנסים להכריע בשאלת האותנטיות של הספר: האם מאן דהו זיין את הספר כדי להתאימו לרשימת ארבעה עשר החריגים? במאמר מובא טיעון אחד המצדד בתיאוריית הזיוף, וטיעון אחד המנסה להפריך אותה. את הטיעון התומך בתיאוריית הזיוף התקשיתי להבין, ומכל מקום אביא כאן את עיקרו, כפי ששלח לי ברגמן בדוא"ל:

הטיעון המרכזי נגד זיהוי הספר כזה או אחר [כלומר בעד זיוף], היא בעובדה שבוצעו בו שינויים הבולטים לעין. חלק משינויים אלו מסתירים את מה שנכתב קודם, באופן שאנו, כאמצעים שהפעלנו, לא הצלחנו לברר, ועל כן החשד לאפשרות של זיוף קיים ועומד. במילים אחרות, העובדה שבוצעו תיקונים באופן בולט כל כך מעיבה על זיהוי המקור. ותו לא מדי.

לדעתי טיעון זה אינו משכנע. את הטיעון נגד זיוף אביא כלשונו במאמר:

מאידך, אם מדובר בזיוף, יש לשים לב לכך ש'הזיפן' טרח למצוא ספר אשר מתאים לנוסח התימני (באותן שש מילים המתאימות לנוסח ה'כתר' [מספרים 1, 2, 3, 9, 11, 13 ברשימת ה-14 החריגים]). לא זו אף זו: המלה האחרונה ברשימה, "הלוא" (דברים לב 34), כתובה באותו ספר בכתיב מקורי המתאים לרשימה ב'המגיד'. אין מקור לכתיב זה לא בכתר ולא בכתיב אחרים או במקראות גדולות. האם מתקבל על הדעת, ש'זיפן' בר מזל שכזה ילך ויתקן באורח כל כך רשלני את יתר המילים כדי להתאימן לרשימה באופן שכל מתבונן יחשוד מיד בזיוף שכזה?

וזה לדעתי טיעון חזק.

מכל מקום, הועלה במז"פ חשד מבוסס שמישהו זיף את הכתיב של בין חמש לשבע מן המילים שברשימה [מספרים 5, 6, 8, 10, 12, ואולי גם 4 ר7]. לעומת זאת, בשבע המילים האחרות הכתיב הוא מקורי. התשובה שלהם לשאלה האם הספר זיף כדי להתאימו לרשימת הארבע עשרה היא "לא הצלחנו להכריע בשאלה זו על סמך

בדיקתנו". שאלתי את ברגמן מתי נעשו התיקונים במילים ברשימה שזויפו, והאם זה אירע לפני או אחרי שמו"ח רשם את רשימתו; כמובן שאם השינויים נעשו לפני עריכת הרשימה, מתבטל החשד לזיוף. הוא ענה ש"לא רצינו לדגום מספר תורה, ושנית לא קיבלנו בקשה כזאת. בדיקת מועד כתיבה מחייבת דגימת דיו מהכתב וביצוע בדיקות כימיות של הדגימה הזאת. לא בטוח שתמיד אפשר להגיע למסקנה".

מחברי המאמר מציעים סיבה אפשרית נוספת לתופעת התיקונים הרבים בחלק מן המילים: במשך מאות שנות קיום הספר, שנכתב במקור בנוסחו המיוחד לפי דרישת הרמ"א, היו סופרים שהגיהו אותו ותיקנו את המילים "שלא מצאו להן בסיס מוצק במסורה", מפני שלא היו מודעים לסיבת הייחוד של הספר. סופרים מגיהים אחרים ניסו להחזיר עטרה ליושנה על ידי החזרת הכתיבים התריגים המיוחדים; כך הגיע הספר למצבו היום. נעתיק את סיכום המאמר:

בדיקת ספר התורה העלתה כי מתוך ארבע-עשרה המילים שברשימה שבכתב העת 'המגיד', שש מילים מתאימות, בכתיבן המקורי, לנוסח ה'כתר' ולספרי התורה התימניים. כתיבה המקורי של מלה נוספת תואם את הרשימה ב'המגיד', למרות שאין לכתיב חריג זה מקור ב'כתר' או בכתב-יד או דפוסים אחרים.

יתר שבע המילים מתוקנות וכתיבן המתוקן תואם את הרשימה ב'המגיד'. בשתיים מן המילים לא הצלחנו לקבוע באופן חד-משמעי שהתיקון שינה את הכתיב המקורי שלהן. לגבי חמש המילים הנותרות, נראה ברור למדי כי התיקון שינה את הכתיב המקורי. השאלה אם התיקון מלמד על כוונה להתאים את הספר לרשימה ב'המגיד' (זיוף) נשארה ללא מענה חד-משמעי.

נראה שנוסח הספר על-פי הרשימה שב'המגיד' אינו תואם את נוסח ה'כתר', ולכן ניתן להסיק כי אין לסמוך על המסורת שלפיה נכתב ספר התורה של הרמ"א על-פי נוסח ה'כתר'.

סיכום המסקנות בעניין ספר התורה של משה רחנפלד

ספר התורה, כפי שהוא היום, תואם את ארבעה עשר הכתיבים החריגים ברשימה של מו"ח. לכן ייתכן שהוא ספר התורה של הרמ"א. כפי שכתבתי לעיל, טיעון מחברי המאמר שהספר זויף כדי להתאימו לרשימת החריגים אינו טיעון משכנע; אבל הטיעון שלהם שהספר לא זויף הוא חזק. כאן המקום להזכיר שאפילו לגבי ספר חשוב ומוערך יותר מספר התורה של הרמ"א – כתר ארם צובה עצמו – עלו ספקות האם במשך הדורות הטקסט שונה והאם הגרפיקה של הטקסט ניתנת לפיענוחים שונים.⁴ ואכן, ראינו שם שאפילו אם היו מגיעים לידינו היום הדפים האמיתיים החסרים מחלק התורה של כתר ארם צובה, והיינו בוחנים אותם מול כל העדויות של עמאדי, ויטאל, סתהון, עטיה, שכנא, קמחי וקאסוטו, לא היינו מצליחים לאמת בוודאות את האותנטיות שלהם, והיינו חוששים שהם מזויפים. על אחת כמה וכמה בבחינת האותנטיות של ספר התורה של הרמ"א מול עדות כרשימת מו"ח.

לא זו אף זו: כתר ארם צובה נכתב על ידי סופרים מקצועיים, בזהירות רבה ועם הגהות רבות, ונשמר בקפידה רבה; לעומתו ספר התורה המדובר כאן נכתב על פי המסורת על ידי הרמ"א, שכדבריו של ר' נתן נטע רבינוביץ "לא היה אומן כלל במלאכת הכתיבה", ויש כאמור עדויות רבות למצבו הירוד של הספר והטקסט שבו.

מסקנה חשובה מטיעונים אלה היא שאין לקבוע על סמך הבדיקות של ארבע עשרה אותיות שנעשו על ידי מו"ח שהספר בידיהם מזויף, וייתכן מאוד שהוא אכן ספר התורה שנכתב על ידי הרמ"א ונשמר בבית הכנסת שלו.

ונקודה אחרונה – ספר תורה זה וכל ספר אחר התואם את ארבעה עשר הכתיבים החריגים ברשימת מו"ח, אינו תואם את נוסח כתר ארם צובה. לכן אם בספר התורה של הרמ"א באמת היו

⁴ וראה על כך בפרק 16 באריכות.

ארבעה עשר הכתיבים החריגים של מו"ח, הרי זה סותר את האגדה שהרמ"א כתב ספר תורה על פי כתר ארם צובה.

היכן נמצא היום ספר התורה של הרמ"א?

לדברי משה רוזנפלד, הספר שהיה בידיו ושנבדק על ידי הרב דוד לייב גרינפלד ממשמרת סת"ם ועל ידי המז"פ הוא הוא ספר התורה של הרמ"א, והוא מצוי כיום (או לפחות לפני מספר שנים) בישראל, בידי משפחתו של יצחק איינהורן.

לדברי הרב גרינפלד הספר המדובר אינו הספר של הרמ"א, והוא מאמין לסיפור אחר, שהוא תיאר במאמר ב'הקולמוס'. אעתיק אותו כאן כפי שהבאתי אותו לעיל:

אדם אחר סיפר לרב גרינפלד "שכשראו בגיטו כי החיסול קרב ובא, הטמינו את ספר התורה של הרמ"א בעליית בית מסוים, וכמדומה אצל יהודי אחד בשם ר' חנא גלאנצער, שכנו חי כיום בארה"ב". הרב גרינפלד פגש את הבן, ר' אברהם יעקב גלאנצער, והוא אישר שב-1943 אביו החביא את ספר התורה בביתו בפאדגורד' "בחלל שבין הגג לעלייה, מקום שכל רחבו היה כשלושים ס"מ". הוא אמר שבשנת תשל"ג (1972-73) הפציר בו האדמו"ר מסאטמאר לטוס לפולין ולנסות להביא את הספר לארה"ב. הוא עשה כן ומצא את הבית ועליית הגג אבל לא היה זכר לספר התורה.

דיברתי על האפשרות הזו עם הרב גרינפלד. הוא אמר לי שהוא סבור שר' אברהם יעקב גלאנצער חזר פעם שנייה לפאדגורד' והצליח לאתר את הספר שם ולהוציאו ולהביאו לארה"ב, וכעת הספר נמצא ברשותו בניו יורק. שאלתי אותו מדוע הוא לא ניגש לבדוק את הספר אצל גלאנצער; הוא לא ענה, ורק העיר שגלאנצער הוא אדם אמיד.

ובכן, נותרנו עם שלוש אפשרויות בדבר מקום הימצאו של ספר התורה של הרמ"א בעשרים השנה האחרונות: הראשונה, שהוא נמצא בישראל בידי משפחתו של האספן יצחק איינהורן; השנייה, שהוא

נמצא בניו יורק בידי בנו של ניצול קהילת קרקוב; והשלישית – שהוא עדיין מסתתר בעליית גג בפולין.

בכל מקרה, סיפורו של ספר התורה של הרמ"א, שהוא (אולי) ספר התורה של משה רוזנפלד, הוא סיפור מתח ומסתורין מרתק הפרוש על כ-450 שנה ועל שלוש יבשות. לא מוכר לי עוד סיפור מיוחד כזה, ששזורות בו מגוון דמויות כגון ר' יוסף קארו, הרמ"א והאדמו"ר מבאבוב מצד אחד, ו'אנדיאנה ג'ונס' ישראלי, סגן ראש מז"פ המשטרה וכומר המבקש זהב לתקן את שיניו מצד שני. אפשר, כאמור, שהסיפור המלא טרם סופר.

פרק 20

כתיבת ספרי הנביאים והכתובים בימינו

בחלק השלישי של ספרנו עסקנו באריכות בשאלת הנוסח המדויק של התורה. בעיקר עסקנו במייצג הטוב והנאמן ביותר של המסורה – כתב ארם צובה. הכתב יצא כאמור מתחת ידיו של המסרן אהרן בן אשר, והוא ה"ספר הידוע במצרים" שסמך עליו הרמב"ם, שהוחזק במשך דורות רבים בידי קהילה יהודית חשובה (ארם צובה היא חלב), ושמעו יצא ברחבי העולם היהודי. מבחינת ההלכה יש משקל רב לעובדה שכתב היד המדויק ביותר הוא גם כתב היד המיוחס ביותר.¹ ואולם, ראינו כי ישנם הבדלים מסוימים בין נוסח הכתב לנוסח המקובל בישראל בקהילות אשכנז וספרד.

בשלב זה יש להעיר כי כל הממצאים והמסקנות המחקריים בשאלת הנוסח האותנטי ביותר אין ביכולתם לערער את יסודות ההלכה בני מאות השנים של כתיבת ספר תורה. כללי כתיבת ספר תורה מעוגנים בהלכה, ולא בעובדות היסטוריות או במדע ובמחקר מודרניים. סופרים כותבים את התורה לפי המסורת שבידיהם – במובן של tradition, ולא דווקא על פי ה'מסורה' הרשמית – ועל פי פוסקי ההלכה שבימיהם. עובדות היסטוריות לחוד והלכה לחוד.²

¹ ראה אצל עופר, "ספרות המסורה".

² ראה יצחקי, **נביאי האמת וצדק**, עמ' 12, שכותב שם כי "יש להדגיש שאין ספר בן-אשר [כתב ארם צובה] שונה מכל הספרים אשר מעולם, אלא אדרבא נוסחאותיו וצורותיו נמצאים גם בספרים אחרים, אך יחודו הוא במה שרקדק בכל מקום בכל התנ"ך בנוסחאות וצורות. ובפרשיות מחמת רוב הבלבול שבספרים לא יכלו קדמונינו (הרמב"ם והרמ"ה והמאירי ועוד) להכריע ע"פ הרוב, וסמכו בזה על ספר בן-אשר, וכן נתקבל בכל תפוצות ישראל בספר

שונה הדבר בעניין הנביאים והכתובים. כתיבת ספרי נ"ך על ידי סופרי סת"ם לא הייתה נפוצה במשך הדורות, למעט מגילת אסתר, ואף בימינו סופרים כותבים ספרי נ"ך על קלף רק בחלק מהקהילות האשכנזיות, בעיקר לשם קריאה בציבור של המגילות וההפטרות. בגלל מיעוט כתיבת ספרי נ"ך לא התגבשה מסורת הלכתית יציבה בנושא, הן לגבי הכתיב והן לגבי הפרשיות הפתוחות והסתומות. לפיכך, גם אנשי הלכה רבים סוברים כי בכוחם של בירור וחקירה מודרניים, ובפרט בכוחו של מפעלו של הרב ברויאר, לערער על מסקנות מומחי המסורה מהדורות הקודמים ולשנותן, ואפילו מדובר במומחים מובהקים כמנחת שי, וזאת משום שלא היו ברשותם כתבי יד עתיקים ומדויקים.

בחלק השני של הספר תיארנו את חוסר הסדר והבלבול שהיו מנת חלקו של נוסח התורה בימי הביניים; המצב היה חמור בהרבה בנביאים ובכתובים, והוא אך התעצם כאשר הפסיקו לכתוב ספרי נ"ך ומגילות על קלף, כנראה בתחילת עידן הדפוס. רק בגלל הנחייתו של הגר"א – הגאון ר' אליהו מווילנא (1720-1797), חזרו חלק מהאשכנזים לכתוב ספרי נ"ך ומגילות על קלף, ועל ידי סופרים מומחים; אבל גם בהעתקת ספרי נ"ך ומגילות אלו נפלו מחלוקות וטעויות.³

תורה. וקבלה קדומה היא לסמוך על בן-אשר בנוסח המקרא בין בתורה ובין בנ"ך. ואע"פ שבמקומות אחדים ממש, לא נהגין כוותיה [= נהגים כמותה] בס"ת מסיבות שאין כאן המקום לפרט, ואנן בדידן ואיהו בדידיה [= אנו בשלנו והוא בשלן], שאין אנו משנים מנהגנו שהוכרע ע"פ גדולי מכריעי המסורת הרמ"ה והאור תורה ומנחת שי ע"פ הספרים המדויקים שלפניהם, אין כאן סתירה להכלל הנ"ל. והוי כמו מחלוקת בית הלל ובית שמאי, שאע"פ שב"ש במקום ב"ה אינה משנה [ביצח יא ע"א], מ"מ יש מקומות שהלכתא כב"ש".

³ יצחקי וטשינגל, "בן אשר" (א), עמ' סז-עג. ראה הערה 11 שם, המזכירה את תרומת הדשן סימן כד ואת הלבוש בסימנים רפד ותקנט.

אולם היה גם מי שניסה לעשות סדר בדברים. כפי שתיארנו לעיל בספר⁴, בסביבות השנה 1859 נשלח ר' שלום שכנא (רש"ש) ילין מירושלים לארם צובה לבדוק את ההבדלים שבין נוסח התנ"ך המקובל והנוסח של אהרן בן אשר בכתר ארם צובה. בפרט הוא נשלח לבדוק את הנוסח של הנביאים והכתובים, שרבו בו כאמור המחלוקות והטעויות. ככל הנראה התקיימו שני מסעות; באחד נסע הרב עם בנו, ובשני נסע חתנו ר' יהושע קמחי. על כתב השליחות חתמו גדולי רבני ירושלים האשכנזים והספרדים.

רש"ש ילין ור"י קמחי רשמו הערות על ממצאיהם לגבי נוסח הכתר בשולי ספר תנ"ך, והפקידו אותו בידי ר' שמואל סלאנט, הרב הראשי של האשכנזים בירושלים. בשנת תשמ"ז (1986-1987) נתגלה התנ"ך של רש"ש ילין בעליית גג, בדירה השייכת לצאצאיו בשכונת קרית משה בירושלים.⁵ העתק מתנ"ך זה נשמר בבית כנסת החורבה של ר' יהודה החסיד בעיר העתיקה בירושלים,⁶ ובשכונת שערי חסד שבירושלים מצויים היום ספרי קלף של נביאים שנכתבו על סמך הנתונים שהובאו מארם צובה ונרשמו בהערות בתנ"ך של רש"ש ילין.

אנו עדים בכך לתקדים הלכתי חשוב: כבר לפני כמאה וחמשים שנה כתבו מגילות ונביאים על יסוד מקורות בלתי ישירים של כתר ארם צובה, כלומר רשימות של שליחים שראו את הכתר. מכאן עולה שאפשר ואולי אף ראוי ללכת בדרך זו, ולכתוב היום מגילות ונביאים על פי חלקי הכתר הנמצאים בירושלים, ובמקום שהכתר חסר – על

⁴ ראה בפרק 13.

⁵ יצחקי וטשינגל, "בן אשר" (א), עמ' ע; יצחקי וטשינגל, "בן אשר" (ב), עמ' סח-עג. וראה גם פנקובר, נוסח התורה, עמ' 75-76, המסיק מסקנות מעדות קמחי הן לגבי הפרשיות הסתומות ופתוחות והן לגבי הכתיב בתורה. ראה מתיה קס, "העתקי כתר ארם צובה – תנ"ך עם הגהות לפי הכתר בקרית משה בירושלים", באתר הספרייה הווירטואלית של מט"ח: <http://lib.cet.ac.il/Pages/item.asp?item=3279>.

⁶ מתיה קס (לעיל הערה 5). המקור אצל שמואל שלמה בויארסקי, עמחי שש, ירושלים תרנ"א.

יסוד עדויות ממקורות בלתי ישירים.⁷ כפי שנראה להלן, סביב שאלה זו נסובה בדור האחרון מחלוקת חריפה.

המחלוקת הסוערת על כתיבת הנביאים והכתובים

החל מלפני כשלושים שנה מתקיים פולמוס⁸ חריף המסעיר חלקים מהעולם התורני המלומד ומקהל סופרי הסת"ם, אולם אינו ידוע לציבור הרחב ואף לא לציבור לומדי התורה.

בתחילת הפרק הערנו שביזמתו של הגר"א חזרו לכתוב ספרי נ"ך ומגילות על קלף. מאז מקובל בחלק מבתי הכנסת האשכנזיים לקרוא את ההפטרות ואת חמש המגילות ממגילות קלף, כאשר כל ספר נביא או מגילה נכתבים במגילת קלף נפרדת. יש לציין שלגבי מגילת אסתר התקיימה מאז ומעולם מסורת הלכתית כיצד לכתוב אותה על קלף, ולכן חידושו של הגר"א לא התייחס למגילת אסתר.

הסופרים האשכנזים בדורות האחרונים נהגו לכתוב את הספרים על פי נוסח מסוים – את ספרי הנביאים כתבו על פי רשימות של הרב זונדל סלנטר המיוחסות לגר"א,⁹ ואת המגילות כתבו על פי תיקון ברדיטשוב.¹⁰ ואולם, לפני כמה שנים קמה קבוצת תלמידי חכמים מבני ברק, בראשות הרב דוד יצחקי והרב יעקב טשינגל, שחקרה ביסודיות את הנושא והגיעה למסקנה שיש לכתוב את הספרים על פי הנוסח של כתר ארם צובה (המכונה על ידם 'נוסח בן אשר'). הם קיבלו תמיכה מרבנים גדולים מסוימים, ויצאו למערכה לשנות את נוהג הסופרים בנושא, ואף הוציאו לאור תיקוני סופרים חדשים על פי נוסח כתר ארם צובה. קבוצה זו נתקלה בהתנגדות חזקה מקבוצת חכמים ירושלמים, בראשות הרב צבי הירש גולדברג והרב אברהם

⁷ עופר, "ספרות המסורה".

⁸ ראה יצחקי, נביאי האמת וצדק, עמ' 50, ברשימת "מאמרים שלנו בעניין בן-אשר שנתפרסמו בקבצים שונים".

⁹ יצחקי, נביאי האמת וצדק, עמ' 4ב, 27-30.

¹⁰ יצחקי, נביאי האמת וצדק, עמ' 25-30.

הופמן, שסברו שיש להמשיך את הכתיבה על פי הנוסח והנוהג הקיימים.

כל קבוצה נתמכה על ידי פוסקים מסוימים, ובשלב מסוים עתרה הקבוצה הירושלמית לבד"ץ העדה החרדית וקיבלה פסק לטובתה. הפסק לא שלל אמנם את נוסח כתר ארם צובה, אבל כך הוא הובן על ידי חלק גדול מהציבור שהתעניין בנושא. רבני בני ברק לא סמכו את ידיהם על הפסק המדובר, ושתי הקבוצות יצאו למערכת השמצות והאשמות בזיופים זו כנגד זו. כלי הנשק שלהם היו כתיבת מאמרים וקונטרסים והדבקת פשקווילים. דוגמא לעומק העוינות שהנושא עורר בין המתדיינים אפשר לראות באיור 8, המציג גילוי דעת של הרב נסים קרליץ בנושא. ספר פולמוס ארוך בשם 'נביאי האמת וצדק', שהוציא הרב דוד יצחקי נגד הקבוצה הירושלמית, עוסק בנושא באופן מקיף, מובן וממצה.¹¹

¹¹ ראה הערה 2 בפרק זה.

"ובחנם לוחצים על רבנים ובית דין להכריע כשאין לנו יתמי דיתמי
[מעט מאוד] בזמנינו כח לזה".¹⁴ והרב יצחקי מוסיף "שמעטים הם יש
להם קושי להבחין בזה בין תכלת לקלא אילן [חיקוי לתכלת]".¹⁵

בכתביהם השונים מעגנים הרב יצחקי והרב טשינגל באופן חזק
ומעמיק את עדיפותו של כתר ארם צובה כנוסח המוסמך. המגרש שבו
הם פועלים הוא לדבריהם "עולם התורה וההלכה", והכרעתם לטובת
נוסח הכתר מתבססת על חלקי כתר ארם צובה שהתגלו ועל מפעלו
של הרב ברויאר. משקל רב במיוחד הם נותנים לרשימותיו של רש"ש
ילין:

ואולם מבחינת עולם התורה וההלכה, התנ"ך של רש"ש עולה על
כולם, היות שעל פיו נתאפשר בימינו לכתוב נ"ך על פי תיקוני
סופרים הנ"ל – ואפריון נמטיה [=והבו גודל] לרב מרדכי ברויאר
שנהנינו מעזרתו ומעבודתו המדויקת בפתרון בעיות החסרות
ויתרות במקומות החסרים".¹⁶

התימוכין המגוונים שהם מביאים בזכותו של נוסח כתר ארם צובה
הם:

1. מהימנותו של הכתר, כפי שהובאה במכתבם של הרבנים יוצאי
ארם צובה בישראל (ראה בפרק 12).¹⁷
2. רשימות סתהוין קאסטרעטיה (ראה פרק 13).¹⁸
3. תנ"ך רש"ש ילין (ראה תחילת פרק זה).¹⁹
4. עדותו של ר' יהודה אלבוטני, המזכירה את משפחת הרמב"ם
(ראה בפרק 12).²⁰

¹⁴ יצחקי, נביאי האמת וצדק, עמ' 5.

¹⁵ יצחקי, נביאי האמת וצדק, עמ' 32.

¹⁶ יצחקי וטשינגל, "בן אשר" (א), הערה 21 שם.

¹⁷ יצחקי, נביאי האמת וצדק, עמ' 8.

¹⁸ יצחקי, נביאי האמת וצדק, עמ' 8א.

¹⁹ יצחקי, נביאי האמת וצדק, עמ' 10, 15, 16, 18, 20.

5. כתיבת ספר התורה של הרמ"א על סמך כתר ארם צובה (ראה בפרק 18).²¹

6. החומש שהגיהו הסופר ר' ישי בר עמרם מעמאדיה (ראה בפרק 16).²²

7. ספר מעשה רוקח (של ר' אלעזר רוקח, 1685-1741) שמביא ציטוטים מ'אור תורה' ומתשובת ר' אליהו בן חיים (ראנ"ח), המשבחים ספרים שהוגהו מספר בן אשר בחלב (ראה בפרק 12).²³

בעמוד 39 בספרו 'נביאי האמת וצדק' מסכם הרב יצחקי את מסקנתו: "לסיכום: כתר ארם צובה הוא עצמו הספר שסמך עליו הרמב"ם, וגדולי הראשונים והאחרונים בכל התנ"ך".

ולמעשה...

על פי איזה נוסח כותבים הסופרים כיום את ספרי הנביאים והמגילות הלכה למעשה? שני סופרים בכירים בירושלים שדיברתי איתם בנושא מתארים תמונה מגוונת. תיקוני סופרים משתי הקבוצות, הירושלמית והבניברקית, נמכרים בשוק; סופרים רבים, כמו רבנים רבים מאוד, אינם מודעים כלל למחלוקת, ומאידך גיסא ישנם סופרים המכירים את הנושא היטב וכותבים דווקא על פי אחד הנוסחים. הנוהג המדויק משתנה מסופר לסופר: יש ששאלו שאלת רב ונוהגים בהתאם לפסק שלו, אם אכן הוא יודע לפסוק בנושא; יש שכותבים על פי תיקון הסופרים המזדמן לידם; ויש השואלים את המזמין איזה נוסח הוא מעדיף (במקרה זה רק מזמינים בודדים יודעים לענות), והסופר כותב לפי בחירתו או מבקש מהמזמין לשאול את רבו, שבדרך כלל אינו יודע לענות בעצמו.²⁴

²⁰ יצחקי, נביאי האמת וצדק, עמ' 111 א.

²¹ יצחקי, נביאי האמת וצדק, עמ' 111 ב.

²² יצחקי, נביאי האמת וצדק, עמ' 111 ג.

²³ יצחקי, נביאי האמת וצדק, עמ' 111 ג, 12.

²⁴ אני מודה לשני סופרים ירושלמים על תרומתם לפרק זה: ר' עקיבא גרבר ור' ברני גולדברג.

במבט היסטורי רחב יותר, בהחלט אפשר לראות את הפולמוס בין הקבוצה מירושלים לקבוצה מבניברק כפרק חדש במאבק הוותיק שבין העדפת הנוסח המקובל האקלקטי, המתבסס על ההלכה של הכרעה בכל מקום על פי הרוב, לבין העדפת נוסח המסורה המדויק בשיטה הדיפלומטית. כמובן, הקבוצה מבניברק רוצה לקבל גם לגיטימציה הלכתית לתמיכתה בנוסח הכתר.

גלגול מודרני נוסף של הוויכוח העתיק על נוסח התורה נפגוש בפרק הבא, כשנעסוק במפגש של פוסקי זמננו הספרדים והאשכנזים עם נוסח התורה התימני בישראל של היום.